
BIBΛIOΚΡΙΣΙΑ I

Elie S. Spyropoulos, L'accumulation verbale chez Aristophane (Recherches sur le style d'Aristophane). Thessaloniki 1974. 8ο, σσ. XVI, 236.

Τὸ βιβλίον εἶναι διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ συγγραφέα στὴ Σορβόννη (τρίτου κύκλου)· ἡ ὑποστήριξή της ἐγένετο στίς 15 Ἰουνίου 1973.

Τὸ ἀντικείμενον τῆς διατριβῆς ὀρίζεται στὴν Εἰσαγωγή: «Μὲ τὸν ὄρον "συσσώρευση" ἐννοοῦμε τὴν παράθεση (juxtaposition) τουλάχιστον τριῶν σημασιολογικῶν μονάδων (ἀντικειμένων, προσώπων, ἐνοιῶν, ἰδεῶν, ἐνεργειῶν, καταστάσεων, ἰδιοτήτων)· ἡ καθεμιά τους προστίθεται στίς προηγούμενες γιὰ νὰ καλύψῃ μιὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα, ποῦ (ὅμως) θὰ μπορούσε νὰ ἰκανοποιηθῇ ἐκφραστικὰ (καὶ) μὲ μία μόνο ἀπὸ τίς σημασιολογικὰς αὐτὰς μονάδας» (σ. 2). Κιόλας στὸν ὀρισμὸ αὐτὸ διαπιστώνουμε τὴν τάση τοῦ συγγρ. νὰ χρησιμοποιεῖ στὴ μελέτη του λογικὰς ἐννοιὰς καὶ κατατάξεις· θὰ δοῦμε, ὅτι στὴ διερεύνηση ἐνὸς καθαρὰ μορφολογικοῦ φαινομένου ἡ τάση αὐτὴ — θεμιτὴ βέβαια καὶ ἀξιέπαινη — δὲν εἶναι χωρὶς κινδύνους. Καὶ πρακτικὰ ὅμως θὰ ἦταν, νομίζουμε, εὐκολώτερο ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ὕλικου νὰ γίνῃ μὲ συντακτικὰ μόνον κριτήρια: ὡς συσσώρευση θὰ μπορούσε τότε νὰ ὀριστῇ ἡ παράθεση τριῶν τουλάχιστο συντακτικὰ ταυτῶν ἢ ἰσοδύναμων στοιχείων.

Τὸ πλουσιότατον ὕλικὸν χωρίζεται πρῶτα (σ. 5 κ.έ.) σὲ τρεῖς κατηγορίας (τύπους):

I. Συσσωρεύσεις, ὅπου οἱ ὄροι, μονολεκτικοὶ συνήθως, ἀκολουθοῦν ἀμέσως ὁ ἓνας τὸν ἄλλον καί, ἔχοντας ὅλοι τὴν ἴδια συντακτικὴ λειτουργία στὴν πρόταση, παρουσιάζουν καὶ στὴ γραμματικὴ μορφή ὁμοιότητες, ποῦ σπάνια διαταράσσονται, π.χ.

ἴσῃσι βρόχους, παγίδας, θάβδους, ἔρηκη, νεφέλας, δίκτυα, πηκτὰς
(*"Ορν.* 527 κ.έ.)

Οἱ συσσωρεύσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι οἱ περισσότερες, καὶ αἰσθητικὰ οἱ πιὸ χαρακτηριστικὰς — αὐτὰς κυρίως εἶναι ποῦ στὴ διεθνῇ βιβλιογραφία ἔχουν μελετηθῇ μὲ τὸ ὄνομα «κατάλογοι».

II. Συσσωρεύσεις, ὅπου οἱ ὄροι, διαφορετικοὶ σὲ πλάτος, διακόπτονται μὲ τὴν παρεμβολὴ στοιχείων ξένων, καὶ ἡ συντακτικὴ τους λειτουργία δὲν εἶναι πάντα αὐστηρὰ ἢ ἴδια· ἀντίστοιχα διαφορετικὴ εἶναι συχνὰ καὶ ἡ γραμματικὴ τους μορφή, π.χ.

σεισμὸς εἰ γένοιτο ... / ἢ πῶς ἀποτρόπαιον ἢ διάζειεν γαλῆ
(*Ἐκκλ.* 791 κ.έ.)

ὄστις ποτ' ἐστὶν οὐτοσὶ καὶ τοῦ χάριν / καὶ τοῦ δεόμενος ἦλθε
(*Πλοῦτ.* 53 κ.έ.)

Άλλα του έργα και από την *Πανώρια*. 'Ακόμη ζητεί να δεχτούμε, σά να μὴν τὸ ξέραμε κι' αὐτό, ὅτι «τὸ αἰσθησιακὸ στοιχεῖο προβάλλει ἐπίσης ἔντονο στὴν *Πανώρια*». «Πρόβλημα» γιὰ τὸ Σαχίνη εἶναι ἡ προέλευση τοῦ αἰσθησιακοῦ στοιχείου τῆς *Πανώριας*! «Νομίζω, γράφει (σ. 227), πὼς καὶ οἱ τρεῖς αἰτίες (ἡ παράδοση τοῦ ποιμενικοῦ δράματος τῆς 'Αναγέννησης στὴ Δύση, τὰ νεοελληνικὰ κείμενα ποὺ προηγήθηκαν, ἡ ἴδια ἡ συγγραφικὴ του προσωπικότητα), μὲ τὸν τρόπο τῆς ἡ καθεμιά, συνέβαλαν στὴ διαμόρφωση τοῦ αἰσθησιακοῦ λυρισμοῦ τοῦ ποιητῆ». Μᾶλλον λύση τοῦ «κελυμένου»! 'Ισχυρότερη θεωρεῖ τὴν πρώτη αἰτία ὁ Σαχίνης. Καὶ εἶναι σωστό, ἀφοῦ ὁ ποιητῆς, ὅπως ἔχει δείξει ἡ παλιότερη σχετικὴ μου ἔρευνα, σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀντλήσε, στὶς λεπτομέρειες ἔστω, ἀπὸ πρότυπα τοῦ ποιμενικοῦ εἴδους τῆς 'Αναγέννησης ποὺ εἶχαν αἰσθησιακὸ χαρακτήρα. 'Ο Σαχίνης, ποὺ εἶχε δεχτῆ (σ. 226) ὅτι ὁ Σάθας καὶ ὁ Κριαράς «ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῆ» ὅτι ἰσχυρότερη εἶναι ἡ πρώτη αἰτία, βλέπει καὶ ἐκεῖνος, ὅπως εἶδαμε, νὰ ὑπερισχύῃ ἡ πρώτη αἰτία, δέχεται δηλαδὴ ὅ,τι εἶπαν οἱ «ξεπερασμένοι» σήμερα μελετητές. Εἶχε γράψει ὁ ἐκδότης τοῦ 1940: «Οὐδεμία πραγματικὴ δρᾶσις ἀναπτύσσεται εἰς τὸ κρητικὸν ἔργον»· «οἱ θρηνοὶ εἶναι ἀτέρμονες»· «τὰ πρόσωπα διαγράφονται ... ἄνευ ἀποχρώσεων» (σ. 124). Τί δέχεται σήμερα ὁ Σαχίνης; 'Οτι «ἡ *Πανώρια* ὡς θεατρικὸ ἔργο ἔχει βέβαια ἀδυναμίες: συχνούς καὶ ἐκτενεῖς μονολόγους, ἐπαναλήψεις περίπου τῶν ἴδιων πραγμάτων, ἀργὴ ἐκδίπλωση τῆς πλοκῆς, ἔλλειψη οὐσιαστικῆς δράσης» (σ. 229).

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ Σαχίνης διατύπωσε κρίσεις γιὰ τὸ δημοσίευμά μου τοῦ 1940 χωρὶς νὰ στηρίζεται σὲ καμιὰ στέρεη βάση.

Ὁ προσδιορισμὸς τῶν μελῶν, ὅπως γίνεται ἀπὸ τὸν συγγρ., μᾶς βρίσκει πολὺ ἐπιφυλακτικούς. Τὸ πρῶτο παράδειγμα χαρακτηρίζεται ἀργότερα (βλ. σ. 439) ὡς συσσώρευση οὐσιαστικῶν (1. Ὀνομαστική — α. Ὑποκείμενο)· τὸ δεύτερο ὡς συσσώρευση ρηματικῶν τύπων (1. Ὀριστική — α. Ἐνεστώτας)· δὲν πρόκειται ὅμως καὶ στίς δύο περιπτώσεις γιὰ συσσώρευση προτάσεων, ὑποθετικῶν στὸ πρῶτο καὶ πλάγιων ἐρωτηματικῶν στὸ δεύτερο παράδειγμα;

III. Συσσωρεύσεις, ποὺ οἱ ὅροι τους βρίσκονται διάσπαρτοι σὲ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κειμένου καὶ ποὺ συχνὰ διακόπτονται ἀπὸ ἕναν ἢ περισσότερους στίχους, ἢ τὴν ἀπάντησιν ἑνὸς ἄλλου προσώπου. Ἡ συντακτικὴ τους συγγένεια, ὅταν διαπιστώνεται, εἶναι τελείως συμπτωματικὴ· π.χ.

ΒΔ ... εἰ δὲ προσελθὼν Ἐπίκουρος
 ἢ Λευκολόφας πάμπαν μὲ καλεῖ, τοῦτ' ἤδη δεινὸν ἀκοῦσαι.
 ΠΡ Πολὺ μέντοι δεινότερον τούτου τοῦ πράγματός ἐστι —
 ΒΔ τὸ ποῖον;
 ΠΡ Εἰ σὲ φιλήσειεν Ἀρίστιλλος φάσκων αὐτοῦ πατέρ' εἶναι
 (Ἐκκλ. 644-647)

Παραδείγματα σὰν αὐτὸ μπορεῖ τυπικὰ νὰ ἐμπίπτουν στὸν λογικὸ ὄρισμὸ τῆς συσσώρευσης, αἰσθητικὰ ὅμως εἶναι ξένα πρὸς τὸ σχῆμα, καὶ σωστὰ ὁ συγγρ. τὰ παραμερίζει. Ἡ ὅλη διαίρεση δὲν εἶναι — τὸ σημειώνει καὶ ὁ Σπυρόπουλος — ἀπόλυτα πειστικὴ, καὶ θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἀντικατασταθῆ ἀπὸ μιὰν ἄλλη, μὲ ἀρχικὸ κριτήριον τὴν ἔκτασιν καὶ δευτερεῦον τὴ διασπορὰ τῶν (συντακτικὰ ταυτόσημων ἢ ἰσοδύναμων) μελῶν στὸ κείμενον.

Πολὺ ἐνδιαφέρον στὸ πλαίσιο τῆς Εἰσαγωγῆς εἶναι τὸ κεφάλαιον «Ἱστορικὴ θεώρησις τῶν φιλολογικῶν ἐργασιῶν σχετικὰ μὲ τὴ συσσώρευση». Ὁ συγγρ. περιορίζει τὴ μελέτην του στὸν ἑλληνικὸν χῶρον (τὸ φαινόμενον εἶναι ὅμως παγκόσμιον) καὶ διαπιστώνει τὴν παρουσίαν του σὲ κωμικὰ κείμενα τῆς ἀρχαιότητος (βλ. σ. 435), τῆς βυζαντινῆς (Προδρομικά, Κ. Δαπόντες) καὶ τῆς νεοελληνικῆς περιόδου (Καραγκιόζης)· ἀπαραίτητον συμπλήρωμα στὴ σειρὰ αὐτὴ θὰ περιμέναμε τὰ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τοὺς βίους τοῦ Αἰσώπου: βλ. π.χ. G 1, 18, 87 P. Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται ὅροι (καὶ ἐκφράσεις) τῶν ἀρχαίων Γραμματικῶν (καὶ τῶν Σχολίων) ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, γιὰ νὰ δηλώσουν τὴ συσσώρευση (π.χ. συναθροισμός, ἐπιμονή, λεπτολογία, ἀπαριθμητικὸν κ.ἄ.) καὶ οἱ χρήσεις τους. Ἡ ἐμπεριστατωμένη αὐτὴ παρένθετη μελέτη θὰ κόστισε στὸν συγγρ. πολὺ κόπον, καὶ εἶναι ἀξιόλογη παρὸλο τὸ γενικότερον ἀρνητικὸν τῆς ἀποτελέσματος: «ἢ συσσώρευση — ἴσως γιὰτὶ εἶναι φαινόμενον πολὺ κοινὸν — δὲ μελετήθηκε ἀρκετὰ ἀπὸ θεωρητικὴν ἄποψιν ὡς κωμικὸν στοιχεῖον» (σ. 7). Στὸ περιθώριον ἔμεινε ἡ διερεύνησις τοῦ κωμικοῦ αὐτοῦ τρόπου καὶ στοὺς νεώτερους ἐρευνητάς.

Ἀκολουθεῖ τὸ πρῶτον μέρος, μὲ τίτλον «Ἡ κατανομὴ τῶν συσσωρεύσεων στὸ ἔργον τοῦ Ἀριστοφάνη». Λίγες «προκαταρκτικὰς σημειώσεις» ἀφοροῦν τῆ στατιστικῇ μέθοδῳ· σωστὰ ὁ συγγρ. ἐκφράζει τίς ἐπιφυλάξεις του καὶ γιὰ τὴν (ὑποχρεωτικὴν) χρησιμοποίησιν τῆς παραδοσιακῆς στιχομετρίας, καὶ γιὰ τὸν τρόπον προσδιορισμοῦ τῆς ἔκτασιν τῶν παραδειγμάτων, καὶ γιὰ τὰ στατιστικὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἀφοροῦν Ἀποσπάσματα. Ὅτι στὰ ἐπόμενα κεφάλαια τὰ συμπεράσματα θὰ στηρίζωνται καμιά φορὰ σὲ στατιστικὰ καὶ μόνον στοιχεῖα, εἶναι μία ἀπὸ τίς ἐλάχιστες μεθοδολογικὰς ἀντιφάσεις τοῦ ἔργου.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 18-38) μελετᾷ τὴν κατανομὴ τῶν συσσωρεύσεων στὰ διάφορα «μέρη κατὰ ποσὸν» τῆς Κωμωδίας: Α. Πρόλογοι, Β. Πάροδοι, Γ. Ἀγῶνες, Δ. Παραβάσεις, Ε. Ἐξοδοι, Στ. Τὰ ἄλλα μέρη. Οἱ δυσκολίες ποὺ προκύπτουν στὴν τυπικὴ αὐτὴ διαίρεση τῶν κωμωδιῶν καὶ οἱ σχετικὲς διαφωνίες τῶν ἐρμηνευτῶν εἶναι γνωστὲς στὸν συγγρ. καὶ ἀντιμετωπίζονται μὲ πολλὴ γνώση καὶ ἀντικειμενικότητα: ἀκόμα, γιὰ νὰ διευκολύνῃ ὅσους τυχὸν θὰ διαφωνοῦσαν μὲ τὴ διαίρεση ποὺ προτίμησε, ὁ συγγρ. παραθέτει τὰ στατιστικὰ δεδομένα καὶ ἀναλυτικὰ, χωρίζοντας π.χ. ὄχι μόνον τὶς Παραβάσεις στὰ παραδοσιακὰ τοὺς μέρη (Κομμάτιον, Ἀνάπαιστοι κτλ.), ἀλλὰ καὶ τοὺς Προλόγους σὲ «σκηνὲς σὲ τετράμετρο», «συστήματα ποὺ ἀποτελοῦν Πνίγος», «χορικά», «σκηνὲς σὲ τρίμετρο» κτλ. Ἀκολουθεῖ ἀνακεφαλαιωτικὸς πίνακας (σ. 36) καὶ ἓνα Παράρτημα γιὰ τὴ συχνότητα τῶν συσσωρεύσεων στὰ μορφολογικὰ στοιχεία ποὺ ἀπαντοῦν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Κωμωδίας: τὰ χορικά, τοὺς κομμοὺς, τὶς μονωδίες, τὰ πνίγη.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο (39-48) μελετᾷ τὴν κατανομὴ τῶν συσσωρεύσεων ἀνάμεσα στὶς διάφορες μορφὲς τοῦ μέτρου: Α) Ἀπαγγελτικοὶ στίχοι: 1. Ἰαμβικὸ τρίμετρο, 2. Μακροὶ στίχοι: α. Ἀναπαιστικὸ καταληκτικὸ τετράμετρο, β. Ἰαμβικὸ καταληκτικὸ τετράμετρο, γ. τροχαϊκὸ καταληκτικὸ τετράμετρο κτλ., 3. Συστήματα: α. Ἀναπαιστικά, β. Ἰαμβικά κτλ. Β) Λυρικὲς στροφές: 1. Λυρικοὶ δάκτυλοι, 2. Λυρικοὶ ἀνάπαιστοι κτλ. ... 6. Δόχμιοι, 7. Ἰωνικοὶ, 8. Αἰόλο-χοριαμβικά, κτλ. Γ) Χωρία σὲ πεζὸ λόγο. Ἀνακεφαλαιωτικὸς πίνακας. Πόσος μόχθος, ἀλλὰ καὶ πόση μελέτη καὶ γνώση τῶν μετρικῶν πραγμάτων χρειάστηκε γιὰ νὰ κατανεμηθοῦν ὅλοι οἱ στίχοι τῶν κωμωδιῶν στὶς ἀντίστοιχες μετρικὲς κατηγορίες!

Τὸ τρίτο κεφάλαιο μελετᾷ τὴν κατανομὴ τῶν συσσωρεύσεων στὶς ἑντεκα σωζόμενες κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη. Ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ μιὰ κατάταξη τῶν ἔργων μὲ βάση τὶς συχνότητες ποὺ διαπιστώνει στὶς συσσωρεύσεις τύπου I (πρῶτοι οἱ Ὀρνίθες μὲ ποσοστὸ 8,1% — τελευταῖοι οἱ Σφήμες: 3,3%), ἢ II (πρῶτοι οἱ Ἰππῆς: 8,7% — τελευταῖοι οἱ Σφήμες: 3,1%), ἢ III (πρῶτοι οἱ Ἀχαρνῆς — τελευταῖος ὁ Πλοῦτος): προτείνει ἀκόμα μιὰ γενικὴ κατάταξη τῶν κωμωδιῶν σὲ δύο ομάδες: (α) οἱ παλαιότερες ὡς καὶ τοὺς Ὀρνίθες (β) οἱ νεώτερες πέντε. Ὁ συγγρ. διαπιστώνει περισσότερες γενικὰ συσσωρεύσεις στὴν πρώτη ομάδα, δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐξάιρεση τοῦ πολὺ χαμηλοῦ ποσοστοῦ στοὺς Σφήμες, οὔτε τοῦ σχετικὰ μεγάλου ποσοστοῦ συσσωρεύσεων στοὺς Βατράχους, ποὺ ἀνήκουν χρονολογικὰ στὴ δεύτερη ομάδα. Μιὰ προσπάθεια νὰ διερευνηθοῦν ἐννοιολογικὰ οἱ συσσωρεύσεις σὲ σχέση μὲ τὸν τίτλο καὶ τὸ θέμα τοῦ κάθε ἔργου ἀνήκει οὐσιαστικὰ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου.

Στὰ Συμπεράσματα (σ. 53-60) ἐπιχειρεῖ ὁ συγγρ. νὰ ἐκμεταλλεῖται τὰ ἀποτελέσματα τῶν στατιστικῶν ποὺ προηγήθηκαν — προσεκτικὰ, ὅπως πάντα, καὶ μὲ ἐπιφύλαξη. Ἡ σοδειὰ εἶναι φτωχὴ καὶ θὰ δικαιολογοῦσε τὴ γενικὴ διαπίστωση ὅτι ἢ περισσότερο ἢ λιγότερο ἐκτεταμένη χρῆση τῆς συσσωρεύσεως στὰ μέρη, στὰ μέτρα ἢ καὶ στὸ σύνολο τῶν κωμωδιῶν εἶναι φαινόμενο «κατὰ συμβεβηκός». Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν τὰ Πνίγη, ὅπου ὁ συγγρ. διαπιστώνει — ἀλλὰ δὲν ἐξηγεῖ — ἰδιαιτέρα ὑψηλὸ ποσοστὸ συσσωρεύσεων. Τὸ φαινόμενο ἐξηγεῖται «φύσει» ἂν θυμηθοῦμε ὅτι τὸ Πνίγος ἢ Μακρὸν ἀποτελοῦσε τὴν κατακλείδα μιᾶς ἀγόρευσης, ὅπου κύριος σκοπὸς ἦταν ὁ ἠθοποιὸς νὰ δείξῃ σὲ μιὰ μεγάλη

ἐπιταχυνόμενη φράση ὅλη του τὴν ἐπιδεξιότητα στὴν ἀπαγγελία. Ὅτι οἱ ἐντυπωσιακὲς συσσωρεύσεις ἀποτελοῦσαν κατάλληλο καὶ ἀγαπητὸ μέσο τῶν ποιητῶν στὴ δημιουργία τῆς ἀπαγγελτικῆς φρενίτιδας τοῦ Πίνιγους, εἶναι πολὺ φυσικὸ — πρβ. Φ. Κακρυδῆ, Ἀριστοφάνους Ὀρνίθες, Ἀθήνα 1974, σσμ. 525 κ.έ., 723-736. Εὐνοϊκὴ γιὰ τὶς συσσωρεύσεις πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ ὁμαδικὴ («παρακαταλογικὴ») ἀπαγγελία τῶν Ἀναπαιστων στὶς Παραβάσεις· σὲ αὐτὴ θὰ ὀφείλεται τὸ κάπως ὑψηλὸ ποσοστὸ ποὺ παρουσιάζουν τὰ ἀναπαιστικά τετράμετρα σὲ σχέση μετὰ τὰ ἄλλα μέτρα — δυσεξήγητο μᾶς φαίνεται ὅτι καὶ στὰ λυρικά μέτρα οἱ ἀνάπαιστοι ξεχωρίζουν μετὰ τὶς πολλὰ συσσωρεύσεις ποὺ περιέχουν. Ὅσο γιὰ τὸ πολὺ μεγάλο ποσοστὸ (47,3%) συσσωρεύσεων στὰ «πεζὰ» τῆς Κωμωδίας, αὐτὸ φτάνουν οἱ δύο παρωδίες τοῦ λειτουργικοῦ ἐπικλητικοῦ ὕφους στοὺς Ὀρνίθες (1035-1050) καὶ στὶς Θεσμοφοριάζουσες (295-311) γιὰ νὰ τὸ ἐξηγήσουν.

Ἀκολουθεῖ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 57-110) μετὰ τὸ γενικὸ τίτλο «Οἱ ἐννοιολογικὲς περιοχὲς ποὺ ἀντιπροσωπεύονται στὶς συσσωρεύσεις τοῦ Ἀριστοφάνη». Σκοπὸς τῆς ἐκθεσης εἶναι νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις στὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: (α) «ποιὲς εἶναι οἱ ἐννοιολογικὲς περιοχὲς ποὺ ἔδωσαν στὸν ποιητὴ τὰ στοιχεῖα τῶν συσσωρεύσεων, καὶ ποιὲς συσσωρεύσεις ἀνήκουν στὸν κάθε τομέα;» (β) «ὡς ποῖο βαθμὸ ὁ Ἀριστοφάνης δὲν κάνει ἄλλο παρὰ νὰ ἐκμεταλλεῖται ἕναν τρόπο, ὅπως τὸ ἔκαναν οἱ πρόδρομοι καὶ οἱ σύγχρονοί του...; Μήπως συναντοῦμε στὸ ἔργο του περιοχὲς ποὺ κανεὶς πρὶν ἀπὸ αὐτὸν (ἢ σύγχρονα) δὲν τὶς εἶχε ἐκμεταλλεῖ; Ποιὲς εἶναι οἱ περιοχὲς αὐτές;». Καὶ τὰ δύο ἐρωτήματα μᾶς φαίνονται — γιὰ διαφορετικούς λόγους τὸ καθένα — ἄστοχα. Ἡ γνώση τῶν ἐννοιολογικῶν περιοχῶν ὅπου ἀνήκουν οἱ συσσωρεύσεις θὰ ἀποτελοῦσε στόχο, ἂν τὸ μορφολογικὸ φαινόμενο σχετιζόταν ἄμεσα μετὰ τὸ περιεχόμενο τῶν παραδειγμάτων του, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει. Ὅταν πάλι ὁ συγγρ. ὑποστηρίξει ὅτι ἡ διερεύνηση ἴσως μᾶς βοηθήσει νὰ δοῦμε καλύτερα «ποιὲς ἐννοιες ἀπασχολοῦσαν τὸ πνεῦμα τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ κοινοῦ του», καὶ ὁ ἴδιος ξέρεي (σ. 57,2) πόσο ἀδύνατος εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς του. Ὅσο γιὰ τὴν πρωτοτυπία τοῦ ποιητῆ, αὐτὴ δὲ θὰ ἀποδειχτῆ μετὰ τὸ νὰ βροῦμε στὶς συσσωρεύσεις του ἐννοιες ποὺ, συμπτωματικὰ ἴσως, δὲν ἀπαντοῦν (ἢ δὲν ἔτυχε νὰ σώζωνται χωρὶα ὅπου νὰ ἀπαντοῦν) στὴν κωμικὴ παράδοση. Πολὺ πρὸ διαφωτιστικὴ εἶναι πάντα ἡ διερεύνηση τοῦ πῶς ὁ Ἀριστοφάνης χειρίστηκε μετὰ σεβασμὸ καὶ πρωτοτυπία τὸ παραδοσιακὸ ὕλικό. Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔθεσε, ὁ συγγρ. ἔκανε τὸν τεράστιο κόπο νὰ κατατάξῃ ἐννοιολογικὰ, πλὰι στὰ παραδείγματα τοῦ Ἀριστοφάνη, ὅλες τὶς συσσωρεύσεις τῶν κωμικῶν κειμένων τῆς ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὴ Βατραχομομαχία ὡς τὴ Νέα Κωμωδία (καὶ τὸν Πλαῦτο!), ἀπὸ τὸν Ἐπίχαρμο ὡς τοὺς μίμους, τοὺς Φλύακες, τὸ Σατυρικὸ δράμα, τὰ κατάλοιπα τῆς Ἀρχαίας καὶ Μέσης Κωμωδίας κ.ἄ.¹ Ὀλόκληρο τὸ ὕλικό αὐτὸ

1. Ὁ συγγρ. ξέρει πολὺ καλά ὅτι στὸ ἀποσπασματικὸ αὐτὸ ὕλικό οἱ ἐννοιολογικὲς περιοχὲς ποὺ ἀντιπροσωπεύονται ἀποτελοῦν ἐξάρτηση καὶ τῶν προτιμήσεων τῶν συγγραφέων ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦμε τὰ ἀποσπάσματα: «ἡ παρουσία π.χ. ἐνὸς σημαντικοῦ ἀριθμοῦ συσσωρεύσεων σχετικῶν μετὰ τὴ μαγειρικὴ δὲν εἶναι ἄσχετη μετὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἀντίστοιχα ἀποσπάσματα διασώζονται στοὺς Δειπνοσοφιστὲς τοῦ Ἀθηνῶν (107, 1) — Ἡ σωστὴ αὐτὴ

εκτίθεται στα επόμενα κεφάλαια: I. Θεοὶ καὶ λατρεία, II. Φύση, III. Ὁ ἄνθρωπος, IV. Βιοτικά ἀγαθά, V. Κοινωνική ζωὴ, VI. Δημόσια πράγματα, VII. Μορφωτικά-πολιτιστικά, VIII. Παράρτημα (διάφορα). Τὰ συμπεράσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας (σ. 107-110) εἶναι πάλι δυσανάλογα φτωχά. Μία προσπάθεια νὰ διαφοροποιηθοῦν τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν κωμικῶν ποιητῶν κατὰ περιόδους ἀπολήγει σὲ παρατηρήσεις μᾶλλον αὐτονόητες. Ἔτσι π.χ. διαπιστώνεται ὅτι στὴν Ἀρχαία Κωμωδία τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται στὰ πρόσωπα τῶν πολιτικῶν, ἐνῶ στὴ Μέση καὶ τὴ Νέα κυριαρχοῦν τύποι παρακατιανοὶ (ἐταῖρες, παράσιτοι, μάγειροι) ἢ (στὴ Νέα) οἱ φιλόσοφοι: ἦταν ἀνάγκη αὐτὸ νὰ μᾶς τὸ ἐπαληθεύσῃ ἢ μελέτῃ ἐνὸς μορφολογικοῦ φαινομένου, ὅπως ἡ συσσώρευση; Ὅσο γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη, οὐσιαστικά δὲ διαπιστώνεται παρὰ ὁ ἀφάνταστος πλοῦτος τῶν ἐνδιαφερόντων του — γνωστὸς ἀπὸ κάθε πλευρὰ τῆς παραγωγῆς του. Παρόλο τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ὀπωσδήποτε παρουσιάζει ἡ συλλογὴ καὶ ἡ κατάταξη τόσο πλούσιου ὑλικοῦ καὶ τίς πολλὲς εὐστοχες παρατηρήσεις τοῦ συγγρ., τὸ μέρος αὐτὸ ἀποτελεῖ, θὰ λέγαμε, τυπικὸ μεθοδολογικὸ παραστράτημα τῆς γαλλικῆς φιλολογικῆς σχολῆς, ὅπου ἐθήτευσε ὁ Σπυρόπουλος. Ἡ σημαντικὴ ἐπίδωση τῶν Γάλλων στὴ σημασιολογία καὶ τὴν ἐννοιολογικὴ γενικὰ ἔρευνα ἔχει προσφέρει πολλὰ στὴ σύγχρονη φιλολογία· αὐτὸ ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι μελετώντας καθαρὰ μορφολογικά φαινόμενα ὕφους πρέπει νὰ μεταθέτουμε τὸ κέντρο βάρους ἀπὸ τὴ μορφή στὸ περιεχόμενο¹.

Τὸ τρίτο, καὶ κατὰ τὴ γνώμη μας οὐσιαστικότερο, μέρος τοῦ βιβλίου μελετᾷ τὴ «Λειτουργία καὶ ἐκφραστικὴ δύναμη τῶν συσσωρεύσεων στὸν Ἀριστοφάνη» (σ. 111-156).

Σὲ ἓνα πρῶτο κεφάλαιο ὁ συγγρ. ἀνιχνεύει τίς ποικίλες λειτουργίες τῶν συσσωρεύσεων ἐπιμένοντας πρῶτα, πολὺ σωστά, στὸν α priori κωμικὸ χαρακτήρα τῆς (ὑπερβολικῆς) συσσώρευσης. Ὁ χαρακτήρας αὐτὸς δὲν παύει νὰ ὑπάρχῃ σὲ παραδείγματα, ὅπου, κατὰ τὸν συγγρ., ἡ συσσώρευση χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ἀποδοθοῦν ἄλλες ἀποχρώσεις, ὅπως ἀγανάκτηση, ὀργή, βιασύνη, ἀπορία, ἐνθουσιασμός κτλ. Συμφωνοῦμε ὅτι ὄχι σπάνια ἡ συσσώρευση σχετίζεται μὲ τὴ ρητορικὴ, καὶ ὅτι συσσωρεύσεις τριῶν στοιχείων ἐκφράζουν συχνὰ (τριαδικές) ἐνότητες: ... γέροντα, μειράκιον, παιδίσκον (Ἐκκλ. 1144-6), ... ἦρος, χεμιῶνος, δπώρας (Ἔον. 709) κ.κ.². Σωστὸ εἶναι καὶ ὅτι συσσωρεύσεις τύπου III (βλ. παραπάνω σ. 433) χρησιμεύουν ὡς στοιχεῖο ἐνοποίησης, ὅτι

παρατήρηση δὲν πρέπει στὸ συγκεκριμένο παράδειγμα νὰ μᾶς κἀνὴ νὰ ξεχάσουμε τὴν ἰδιαιτέρη ἀγάπη τῶν κωμικῶν ποιητῶν στὶς «μαγειρικῆς» συσσωρεύσεις, ποὺ ἀπαντοῦν ἄφρονες καὶ στὸν Κραχυκίβζη καὶ σὲ πολλὲς ἀκόμα, φαντάζομαι, κωμωδίες, ἐλληνικὲς καὶ ξένες.

1. Ἀνάλογη ἐννοιολογικὴ διαίρεση παρουσιάζει καὶ ἡ γνωστὴ μελέτῃ τοῦ J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, Παρίσι 1965, ὅπου ὅμως τὸ θέμα βρίσκεται στὸ μεταίχμιο ποιητικῆς καὶ ἐννοιολογίας: γιὰ ἓνα διαφορετικὸ χεiriσμό, βλ. A. Komornicka, *Métaphores, personnifications et comparaisons dans l'oeuvre d'Aristophane*, Βαρσοβία 1964.

2. Ἀντίθετα, ἀμφιβάλλουμε, ἂν ὁ ἴδιος τύπος συσσώρευσης χρησιμοποιήθηκε συστηματικὰ γιὰ νὰ ἐκφράσῃ ἔνδεια. Τὸ θαυμάσιον παράδειγμα ἄρτον ἀῖον καὶ δύο κρομμύω καὶ τρεῖς ἂν ἐλάας (Ἐκκλ. 306-8), καὶ τὰ λιγοστά ἀκόμα χωρία ποὺ ἀναφέρονται, δὲν ἐξαρκοῦν, νομίζουμε, γιὰ νὰ καθιερώσουν εἰδικὸ ἐκφραστικὸ τύπο.

καμιά φορά ή συσσώρευση προέρχεται από τὸ πρότυπο πού παρωδεῖ ὁ ποιητῆς στὸ συγκεκριμένο χωρίο καὶ τὸ χαρακτηρίζει, ὅτι ὁ ἰδιαιτέρα κωμικὸς τύπος τοῦ βωμολόχου καταφεύγει συχνὰ στὴ συσσώρευση γιὰ νὰ προκαλέσῃ τὸ γέλιο, καὶ ὅτι τὸ ἴδιο αὐτὸ μέσο μπορεῖ θαυμάσια νὰ χρησιμοποιηθῇ στὴν προετοιμασία ἑνὸς λογοπαίγνιου. Γενικὰ ὁ συγγρ. μπόρεσε, νομίζουμε, νὰ συλλάβῃ τὶς βασικὲς καὶ τὶς παράπλευρες λειτουργίες τοῦ φαινομένου, ὅλες ἴσως, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πολὺ ἀξιέπαινος.

Τὸ δευτέρο κεφάλαιο στὸ μέρος αὐτὸ ὀνομάζεται «Ἐμπλουτισμὸς τῆς ἐκφραστικῆς δυνάμεως τῶν συσσωρεύσεων». Ἐδῶ συγκεντρώνει ὁ συγγρ. ὅλα τὰ μέσα πού ἐπινοεῖ ὁ ποιητῆς προκειμένου νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἐκφραστικὴ δυνάμη τῶν συσσωρεύσεων, εἴτε μὲ τὴ σύνταξη, εἴτε μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ὄρων, εἴτε μὲ διάφορα ἠχητικὰ παιχνίδια. Ἀκολουθοῦμε τὴν ἀρίθμηση τοῦ συγγρ., ἂν καὶ πιστεύουμε ὅτι τὰ ἴδια αὐτὰ φαινόμενα θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν καταχτῆ πολὺ συστηματικότερα καὶ μὲ μεγαλύτερη λογικὴ συνέπεια.

1. Τὸ ἀσύνδετο. 2. Τὰ πολὺ μεγάλα σύνθετα ὡς «ἔσχατο ἀποτέλεσμα τῆς τάσης οἱ ἔννοιες πού συσσωρεύονται νὰ ἀκολουθοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη χωρὶς τίποτα νὰ τὶς ξεχωρίζει» — ὁ συγγρ. πρόσεξε σὲ ἄλλο σημεῖο (6ε) πόσο συχνὰ ἓνα τέτοιο σύνθετο παρουσιάζεται στὸ τέλος μιᾶς συσσώρευσης· δὲν συνδυάζει ὅμως τὸ φαινόμενο μὲ τὴν αὔξηση (βλ. 10) καὶ μὲ τὴν ἐπιτάχυνση (βλ. 4δ)· αὐτὸ ὅμως θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴν παρατήρηση τοῦ A. Jesky (σημ. 124, 1). 3. Τὸ πολυσύνδετο. 4. Ἡ δομὴ, ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση καὶ ὁ τρόπος τῶν συσσωρεύσεων σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν ἐκφραστικὴ τους δυνάμη: (α) διαλογικὴ μορφή, (β) σύντομες ἐρωτηματικὲς προτάσεις, (γ) διακοπὲς στὴ συσσώρευση, (δ) ἐπιτάχυνση. 5. Ἡ ἐπανάληψη σὲ κάθε ὄρο τοῦ ἀρνητικοῦ, τοῦ ἐπιφωνήματος, τοῦ ἄρθρου, τοῦ ἐρωτηματικοῦ ἢ καὶ ἄλλων ὄρων. 6. Σχήματα πού ἀφοροῦν τὸ περιεχόμενο τῶν ὄρων: (α) ἀντίθεση, (β) παρεμβολὴ ὄρων νοηματικὰ ἀνόμοιων μὲ τοὺς ὑπόλοιπους — αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθῇ ὑποπερίπτωση τοῦ (γ) σχήματα παρὰ προσδοκίαν καὶ παρ' ὑπόνοιαν, (δ) εὐτελισμὸς (περὶ Ἀθηνῶν, περὶ φακῆς... κ.τ.τ.) — σωστὴ ἢ σύνδεση μὲ τὴν ἀντίθεση καὶ τὸ παρὰ προσδοκίαν! (ε) σχήματα πού ἀφοροῦν τῇ θέσει τῶν ὄρων (χιασμός, οἱ σημαντικοὶ ὄροι στὴν ἀρχὴ ἢ - καὶ στὸ τέλος τῆς συσσώρευσης), (στ) ὄροι ἰδιαιτέρα μεγάλοι, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους μικρότερους. 7. Συσσωρεύσεις ὅπου οἱ ὄροι τοὺς ἀπαρτίζουν ἀπὸ δύο λέξεις συντακτικὰ συνδεδεμένες μὲ τὴν ἴδια πάντα σχέση. 8/9. Ἰδιαιτεροὶ τρόποι γιὰ νὰ δοθῇ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ συσσώρευση δὲν ἐξαντλεῖ ὅλους τοὺς δυνατοὺς ὄρους. 10. Αὔξηση — ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ τὸν ἀρχαῖο ὄρο κλίμαξ καὶ δὲν ξεχωρίζει ὅσο θὰ ἔπρεπε τὰ παραδείγματα ὅπου ἡ πορεία ἀπὸ τὸ ἀδύνατο στὸ δυνατό βασίζεται στὸ περιεχόμενο (π.χ. αἰτεῖσθε κἀντιβολεῖτε καὶ δακρύετε, Σφ. 978) ἢ στὸν ὄγκο τῶν μελῶν (π.χ. σεμνήν, τρυφῶσαν, ἐγκεκοισυρωμένην, Νεφ. 48)· στὴν ἴδια κατηγορία ὑπάγει καὶ τὸ ἀντίθετο φαινόμενο τῆς νοηματικῆς ἢ «κατὰ συλλαβὴν» μείωσης, πού ὅμως εἶναι πολὺ εὐρύτερο καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸν ἀπασχολήσῃ ἰδιαιτέρα. Οἱ αὐξητικὲς ἢ μειωτικὲς «κατὰ συλλαβὴν» συσσωρεύσεις ὑπάγονται ἄλλωστε λογικὰ (καὶ ὁ συγγρ. τὸ σημειώνει) στὸν ἐπόμενο κύκλο σχημάτων: 11. Περιπτώσεις ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν συλλαβῶν τῶν μελῶν συμβάλλει στὴν αἰσθητικὴ διαμόρφωση τῶν συσσωρεύσεων: (α) ὅλα τὰ μέλη εἶναι ἴσα — ἢ, ἓνα μέλος ξεχωρίζει μὲ τὶς περισσότερες συλλαβές του· (β) ὁ ἀριθμὸς συλλαβῶν τῶν διαφόρων μελῶν παρουσιάζει ἀρμονικοὺς συνδυασμούς, συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενους· (γ) αὔξηση «κατὰ συλλαβὴν». 12. Ἠχητικὰ σχήματα — πολὺ σωστὰ ὁ συγγρ. θυμίζει ἐδῶ τὸ ἀσύνδετο, τὸ πολυσύνδετο, τὴν ἐπανάληψη καὶ τὴν ἀναφορά, πού ὡς σχήματα ἔχουν καὶ ἠχητικὸ ἀποτέλεσμα —: (1) Παρήχη-

ση: επανάληψη συμφώνων ή φωνηέντων, συμπλεγμάτων κτλ. (α) σε οποιοδήποτε μέρος των λέξεων, (β) στην αρχή, (γ) στην κατάληξη· (2) Ήχητικά σχήματα που δημιουργούνται με την επανάληψη δλόκληρων λέξεων μέσα στην ίδια περίοδο: (α) άναφορά (συνδέσμου, πρόθεσης, άρθρου, επιρρήματος κτλ.), (β) όμοιοτέλειτο· έδω (γιατί όχι στο 12, 1 γ;) άναφέρονται και παραδείγματα όπου ή επανάληψη μιās κατάληξης (όχι δλόκληρης λέξης!) δημιουργεί όμοιοκατάληκτους στίχους, (γ) κύκλος (άναφορά + όμοιοτέλειτο), (δ) άναδιπλώση, (ε) έτυμολογικό.

Ένα Παράρτημα (σ. 148-150) περιέχει «Παρατηρήσεις στους ειδικούς δεσμούς μεταξύ των συσσωρεύσεων και τής μετρικής». Οι παρατηρήσεις, όλες εκτός από μία, άφορούν την έφαρμογή του νόμου τής ίσομετρίας — που όμως ό συγγρ. δέν φαίνεται να τον έχη υπόψη του¹, τουλάχιστον όχι με αυτό το όνομα. Πέρα από την ίσομετρία («κατά στίχον»), σημειώνονται παραδείγματα όπου ή ίσομετρική τάση επέκτείνεται στις (κύριες και δευτερεύουσες) τομές, τις διαιρέσεις, ή και στα μεμονωμένα μέτρα και πόδες. Έδω έπρεπε να άναφέρονται παραδείγματα όπως π.χ. το έλκε, τίλλε, παιε, δεϊρε! (Όρν. 365), όπου τα μέλη τής συσσωρεύσης καλύπτουν το καθένα από έναν πόδα στο α' ήμιστίχιο του τροχαϊκού τετράμετρου, ενώ το δεύτερο καλύπτεται δλόκληρο από έναν μόνο ευρύτερο όρο: κόπιτε πρώτην την χύτραν' διαφορετικά ό Σπυρόπουλος, σ. 137.

Άκολουθούν τα «Συμπεράσματα» του βιβλίου (σ. 151-156), όπου άνάμεσα σε πολλές γνωστές μας ήδη διαπιστώσεις, ξεχωρίζουμε (α) τή γενική, και πολύ σωστή, παρατήρηση ότι ή συσσωρευση άποτελεί κωμικό τρόπο άξιόλογο και πολύ διαδεδομένο· στην αίσθητική του εκτίμηση δέν πρέπει να παραβλέπουμε τον ιδιαίτερο προφορικό χαρακτήρα τής κωμωδίας· (β) τή διαπίστωση ότι ό κωμικός αυτός τρόπος παρουσιάζεται σε τελείως άναπτυγμένη μορφή ήδη στα πρώτα έργα του Άριστοφάνη· ό ρόλος του μεγάλου κωμικού θά περιορίστηκε και στο ειδικό αυτό θέμα στον έμπλουτισμό και την επιδέξια εκμετάλλευση των παραδοσιακών μορφών. Ό συγγρ. άναφέρει τρία ακόμα άξιόλογα γενικότατα πορίσματα: (α) ότι ή μετρική έχει πάψει να άποτελή «όρολογία νεκρή», αλλά όλο και περισσότερο συνδυάζεται γόνιμα με τή μελέτη του ύφους και την έρμηνεία των έργων· (β) ότι στην κριτική άποκατάσταση του άριστοφανικού κειμένου οι φιλόλογοι πρέπει, όταν μελετούν τα σχετικά χωρία, να λαβαίνουν υπόψη τους τις ιδιοτυπίες και τή γενικότερη φύση των συσσωρεύσεων· (γ) ότι οι μεταφραστές άριστοφανικών έργων πρέπει να φροντίζουν ιδιαίτερα να μη νοθεύουν τή φύση και να μη μειώνουν τή εκφραστική δύναμη των συσσωρεύσεων.

Σε ένα μεγάλο «Παράρτημα» (σ. 157-211) «παρουσιάζει» ό συγγρ. το

1. Και γενικότερα είμαι ύποχρεωμένος να σημειώσω ότι πολλά σχετικά με το θέμα του θά μπορούσε να έχη διδαχτή ό Σπυρόπουλος από τις διαπιστώσεις (και τα τυχόν σφάλματα) τής διδακτορικής μου διατριβής: *Η παράταξη των ούσιαστικών στον Όμηρο και τους δημικούς Ύμνους*, Θεσσαλονίκη 1960, όπου γίνεται άναλυτικά λόγος και για τή αύξηση/μείωση, και για τήν ίσομετρία σε παρατάξεις ούσιαστικών. Για τήν ιδιαίτερη σημασία τής ίσομετρικής τάσης στους κωμικούς, βλ. τώρα τήν έκδοσή μου των Όρνίθων (Άθήνα 1974), Είσαγωγή σ. 3 κ.έ.

ἀριστοφανικό ύλικό του δλόκληρο. Ἡ κατάταξη εἶναι πολλαπλή: πρῶτα ξεχωρίζουν οἱ συσσωρεύσεις τῶν τύπων I, II, καὶ III, ὕστερα, σὲ κάθε τύπο ξεχωρίζουν οἱ συσσωρεύσεις Οὐσιαστικῶν, Ἀντωνυμιῶν καὶ Ἐπιθέτων, Ρηματικῶν τύπων, Ἀκλιτῶν λέξεων. Ἀκολουθεῖ μιὰ περισσότερο ἢ λιγότερο ἀναλυτικὴ διαίρεση ἀνάλογα μὲ τὸ γραμματικὸν τύπον καὶ τὴ συντακτικὴ λειτουργία. Τέλος, τὰ παραδείγματα στὴν κάθε ὑποδιαίρεση κατατάσσονται ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸν τρόπο σύνδεσης τῶν μελῶν τους (σύνθετα, ἀσύνθετα, παρατακτικά). Παραλείπουμε τὴν κριτικὴν πού θὰ μπορούσαμε νὰ κάνουμε καὶ στὴ γενικὴ σύλληψη μιᾶς τέτοιας διαίρεσης καὶ σὲ πολλὰ ἐπὶ μέρους λεπτομέρειες¹, γιατί ἀναγνωρίζουμε τὶς δυσκολίες πού συνάντησε ὁ συγγρ. προκειμένου νὰ διαλέξῃ ἓνα κάποιο σύστημα καὶ νὰ ἐντάξῃ σὲ αὐτὸ ὅλα του τὰ παραδείγματα. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ μὴ σημειώσουμε ὅτι ὁ δρόμος πού διέλεξε ἐλάχιστα σχετίζεται μὲ τὴν οὐσία τῆς μελέτης καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ μηχανικὸς — τὸ ἴδιο μηχανικὸς, ἀλλὰ πῶς πολὺ πλοκος, ἄρα λιγότερο βοηθητικὸς, ἀπὸ τὴ διαίρεση τῶν παραδειγμάτων κατὰ κωμῳδία καὶ τὴν παράθεσή τους στὴ σωστὴ σειρά τῶν στίχων, πού θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἔχη προτιμήσει.

Τὸ βιβλίον συμπληρώνεται μὲ «Ἀνακεφαλαιωτικὸς πίνακες» (ὅπου, ἀντὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸν στίχων πού καλύπτουν συνολικὰ οἱ συσσωρεύσεις, σημειῶνεται τῶρα ὁ ἀριθμὸς τῶν μεμονωμένων συσσωρεύσεων), Εὐρετήριο τῶν χωρίων τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων πού ἀναφέρονται, Εὐρετήριο ἀρχαίων ἐλληνικῶν λέξεων καὶ Γενικὸ Εὐρετήριο προσώπων καὶ πραγμάτων — ὅλα πολὺ διαφωτιστικὰ καὶ χρήσιμα.

Ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι σὲ συνεργασία μὲ τὴ φιλόλογο διδά Καλλιόπη Γουρλά εἶχαμε ἀπὸ τὸ 1971 ξεκινήσει μιὰ μελέτη τῶν κωμικῶν συσσωρεύσεων. Τὴ μελέτη αὐτὴ τὴ διακόψαμε ὅταν πληροφορηθήκαμε τὴν παράλληλη ἐργασία τοῦ Σπυρόπουλου, πού πολὺ πρόθυμα ἐπικοινωνήσε μαζί μας καὶ μᾶς ἔστειλε γιὰ ἐνημέρωση τὴν πολυγραφημένη μορφή τῆς διατριβῆς του. Θὰ μπορούσαμε, ὡστόσο, τώρα, ἐμεῖς ἢ κάποιος ἄλλος, νὰ συνεχίσουμε. Χῶρος ὑπάρχει, γιατί ἐνῶ ὁ Σπυρόπουλος ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῶν συσσωρεύσεων καὶ τὸ ἐπεξεργάστηκε ἀναλυτικὰ, ἐμεῖς εἶχαμε ἐπιχειρήσει μιὰ ἀντίστροφη πορεία: ξεκινώντας ἀπὸ τὴ γενικότερη ἀγάπη τῆς Κωμῳδίας γιὰ παράθεση ὁμοειδῶν στοιχείων (ἐπεισοδίων, σκηνῶν, προσώπων, ἐπιχειρημάτων κτλ.) — πού τὴ θεωρήσαμε λαϊκὸ στοιχεῖο (πρβ. ἀντίθετα τὴν ἐντονώτερα προσωπικὴ καὶ ἀριστοκρατικότερη Τραγωδία, ὅπου τὰ δομικὰ στοιχεῖα συνήθως «ὑποτάσσονται» τὸ ἓνα στὸ ἄλλο) — καὶ περνώντας ἀπὸ τὶς παρατάξεις τύπου III καὶ II καταλήξαμε στὴ σημαδιακὴ μορφή τοῦ «καταλόγου» (τύπος I). Ἡ προσπάθειά μας ἦταν νὰ ἐντοπίσουμε τὴν κωμικὴ διάσταση τοῦ φαινομένου καὶ νὰ μελετήσουμε τὴν αἰσθητικὴ του διαμόρφωση καὶ λειτουργία, ὄχι ἀναλυτικὰ μὲ σκοπὸ τὴν κωδικοποίηση, ὅπως τὸ ἔκανε ὁ Σπυρόπουλος, ἀλλὰ συνθετικὰ στὴ συγκεκριμένη κωμῳδία-σκηνή-συσσώρευση, μὲ σκοπὸ τὴν ἐρμηνεία. Τὸ πόσο χρήσιμη θὰ εἶναι στὴν προσπάθεια αὐτὴ ἡ ἐξαντλητικὴ συλλογὴ τοῦ ὑλικοῦ, ἢ σοφὴ ἐπεξεργασία του καὶ τὰ συστηματικὰ πορίσματα στὸ βιβλίον πού κρίνουμε εἶναι φανερό.

Τελειώνουμε μὲ ἓναν ἔπαινον τῆς ἐργατικότητος, τῆς ἐνημέρωσης καὶ τῆς

1. Βλ. παραπάνω σ. 433.

φιλολογικῆς εὐθυκρισίας τοῦ συγγραφέα. Πέρα ἀπὸ κάθε λεπτομερειακὴ ἢ καὶ γενικότερη ἀντίρρηση, πού θὰ μπορούσε νὰ προβληθῆ ἀπὸ εἰδικούς, τὸ βιβλίον εἶναι τόσο σημερινὸ καὶ ἡ ποιότητά του τόσο ὑψηλὴ, ὥστε νὰ δικαιολογῆ κάθε ἔπαινον — ἴσως καὶ κάθε πολυσέλιδη κριτικὴ.

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

Hans-Georg Severin, Zur Portaitplastik des 5. Jahrhunderts n. Chr. (= *Miscellanea Byzantina Monacensia* 13), München 1972. 8ο, σσ. 201.

Ἡ εἰκονιστικὴ πλαστικὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς ὀψιμῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μᾶς εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη ἀκόμη. Ὁ 4ος αἰώνας δὲν ἔχει ἀφήσει σχετικὰ ἔργα· ἀπαντοῦν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου. Ἀλλὰ καὶ πάλι, ἡ ἀπουσία προσωπογραφιῶν τοῦ 5ου αἰώνα ἀκριβῶς χρονολογημένων καὶ οἱ δυσχέρειες πού παρέχονται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔργα στὸ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ὀρισμένες ἱστορικὲς προσωπικότητες καθιστοῦν προβληματικὴ τὴν ἱστορία τῆς πλαστικῆς, αὐτῆς πού ἀναφέρεται στὰ ὀλόγλυφα ἔργα τέχνης τῆς κατηγορίας πού μᾶς ἀφορᾷ. Στὸ σύντομο τοῦτο βιβλίον ἐπιχειρεῖται μιὰ κριτικὴ θεώρηση τῶν μνημείων, ὅσα ἐντάσσονται στὴν ἔρευνα τοῦ συγγρ., μαζὶ μὲ τὰ προβλήματα πού τὸ καθένα τῶν θέτει, μὲ σκοπὸ νὰ θεμελιωθῆ ἡ σχετικὴ γνώση μας σὲ στερεὸ ἔδαφος.

Τὸ θέμα τοῦ βιβλίου εἶναι — ἀναλυτικότερα — ἡ μετὰ τὸν Μ. Θεοδοσίον εἰκονιστικὴ πλαστικὴ· ἡ διερεύνηση δηλ. τῆς καλλιτεχνικῆς παράδοσης, ἡ ὁποία δημιουργήθηκε ἀπὸ τὶς κρατικὲς ἰδέες πού διαμορφώθηκαν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Μ. Θεοδοσίου καὶ βρῆκαν τὴν ἀντανάκλασή των στὴν τέχνη τῆς προσωπογραφίας. Ἡ προσπάθεια δὲ τοῦ συγγρ. εἶναι, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος νὰ βρῆ τὶς μορφολογικὲς συσχετίσεις μεταξὺ τῶν ἔργων ἐκείνων πού ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸ τῆς μελέτης του, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος νὰ δείξῃ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν καλλιτεχνικὴ φαινομενολογία καὶ στὶς ἱστορικὲς καταστάσεις. Μὲ ἄλλα λόγια νὰ δείξῃ τὴ σχέση τῆς εἰκονιστικῆς πλαστικῆς πρὸς τὴν πολιτικὴ ἱστορία, νὰ διαγνώσῃ τὰ ἐνδιαφέροντα πού βρίσκονταν πίσω ἀπὸ τὶς καθέκαστα μορφολογικὲς διατυπώσεις μέσα στὸν ἓνα καὶ τὸν ἴδιο ὑποχρεωτικὸ τύπο αὐτοκρατορικῆς εἰκονογραφίας. Πρόκειται, φυσικὰ, γιὰ προσωπογραφίες αὐτοκρατῶρων καὶ κρατικῶν ἀξιωματούχων.

Ἦστερα ἀπὸ ἓναν πρόλογο (σσ. V-VII) καὶ μιὰ εἰσαγωγὴ (σσ. 1-10), ὅπου τίθεται τὸ θέμα καὶ ἡ προβληματικὴ του, ὁ συγγρ. ἀναπτύσσει τὸ ζήτημα σὲ δύο κεφάλαια: Στὸ πρῶτο ἐξετάζει κριτικὰ τὶς προσωπογραφίες τὶς ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Θεοδοσίου (377-395) καὶ τῶν διαδόχων του ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰώνα (σσ. 11-55)· στὸ δεύτερο ἐξετάζει τὴν «Θεοδοσιανὴ παράδοση» στὴν τέχνη τῆς εἰκονιστικῆς πλαστικῆς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα (σσ. 56-105). Σ' ἓνα σύντομο ἐπίμετρο ἐπισκοπεῖ τὶς ἰδέες πού διέπουν προσωπογραφίες πέρα ἀπὸ τὴ Θεοδοσιανὴ παράδοση. Ἀκολουθοῦν δύο κατάλογοι τῶν μνημείων — κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ — πού ἀποτελοῦν τὸ

ύλικό του βιβλίου: Ὁ ἕνας (ἀρ. 1-23) μετὰ τὰ μνημεῖα ποῦ σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ ποῦ γιὰ τὸ λόγο τοῦτο προσφέρονται ὡς θεμελιακὸ σῶμα τῆς μελέτης (σσ. 152-180)· καὶ ὁ ἄλλος (ἀριθ. Α1-Α11) μετὰ τὰ μνημεῖα ποῦ ἡ κακὴ κατάστασή των δὲν ἐπιτρέπει θετικὰς ἐκτιμήσεις ἢ ἐκφορὰ κρίσεων, ἐπίσης δὲ ὅσα δὲν παρατήρησε ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. μετὰ αὐτοψία ἢ ποῦ ἡ χρονολόγησή των εἶναι ἀμφίβολη (σ. 181-187).

Ὁ συγγρ. μεθοδεύει τὴν ἔρευνά του μετὰ ἀφετηρία τοὺς τύπους τῶν κεφαλιῶν τῆς βάσης τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Μ. Θεοδοσίου στὴν Κωνσταντινούπολη (γύρω στὸ 390 μ.Χ.), ὅπου χρησιμοποιοῦνται τύποι κεφαλιῶν ἀντίστοιχοι πρὸς τὴν ἡλικία τῶν βασιλικῶν προσώπων ποῦ εἰκονίζονται, καὶ ἐντοπίζει τὴν καταγωγή των στὸ πολιτικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ περιβάλλον τῆς Κωνσταντινούπολης· ἀρχίζει δὲ τὴν κύρια ἔρευνά του μετὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ ἀνδριάντα ἀπὸ τὴν Ἀφροδισιάδα, τοῦ Οὐαλεντιανοῦ Β' (;) (375-392), ἀλλ' ὡς ὑπάτου, στὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης (Καταλόγου ἀριθ. 1. Πρόχειρα: R. Delbrueck, Spätantike Kaiserporträts [1933], 195 κ.έ., πίν. 92). Τὰ χαρακτηριστικά του — ὡσειδὲς πρόσωπο, στρογγυλότητα τοῦ μετώπου, χαρακτηριστικὸ πλάσιμο τῶν ματιῶν καὶ χαρακτηριστικὸ βλέμμα — συνιστοῦν μιὰ καλλιτεχνικὴ μορφή ἰδεατὴ, ποῦ σκοπεύει πέρα ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ συγκεκριμένου ἱστορικοῦ προσώπου (σσ. 13-14)· γιὰτὶ μετὰ τὸν τύπο τοῦτο κεφαλιοῦ ἀποσκοπεῖται ν' ἀποδοθῇ κατὰ κύριο λόγο ἡ ἔννοια τοῦ αὐθέντη, πέρα ἀπὸ τὴν φαινομενολογία ποῦ προσδιορίζει (ἐξωτερικὰ) τὴν ἀτομικότητα τοῦ εἰκονιζομένου. Ἀποδίδεται ἔτσι τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀξιώματος, τῆς ὑπερβατικῆς αὐθεντίας τοῦ αὐτοκράτορα (σ. 16 κ.έ.). Οἱ προσωπογραφίες τῶν αὐτοκρατόρων ἀποτελοῦν τὸ ὑπόδειγμα γιὰ τὶς προσωπογραφίες καὶ τῶν κρατικῶν ἀξιωματοῦχων (σ. 32). Ἔτσι, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ Θεοδοσιανὴ παράδοση, ἐντοπίζει ὁ συγγρ. ἕναν ἀριθμὸ μνημείων τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Θεοδοσίου καὶ τῶν διαδόχων του ὡς τὸν Μαρκιανὸ (450-457), πραγματεύεται τὰ καθέκαστον μνημεῖα καὶ τὰ ἐντάσσει σὲ σειρὰ ἢ τὰ ἀποχωρίζει.

Ὁ συγγρ., ἀφοῦ περιγράψῃ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπογραφικῆς πλαστικῆς τῶν δύο τμημάτων (ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ) τοῦ ὄψιμου ρωμαϊκοῦ κράτους, προχωρεῖ, καί, ἀνάλογα πρὸς τοὺς μορφολογικοὺς τρόπους — ἀπόρροιας διαφορετικῶν ἰδεῶν ἀναφορικὰ πρὸς τὴν κρατικὴ ἰδεολογία — ποῦ χαρακτηρίζουν τὰ ἐπὶ μέρους μνημεῖα, διακρίνει στὴν ἱστορία τῆς Θεοδοσιανῆς προσωπογραφικῆς πλαστικῆς τέσσερες φάσεις (Α-Δ), στὶς ὁποῖες καὶ ἐντάσσει τὰ σχετικὰ μνημεῖα. Ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς ἡ πρώτη (Α) λήγει γύρω στὰ 390 (γλυπτὰ τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Μ. Θεοδοσίου), ἡ δευτέρα (Β) ἀρχίζει περίπου στὸ ἔτος 395. Ἀνάμεσα στὴν τρίτη (C) καὶ στὴν τέταρτη (D) φάση τοποθετεῖ μιὰ διάμεση (CD). Ὡς βασικὸ δὲ λόγο ἀλλαγῆς τύπου κεφαλιοῦ θεωρεῖ ὁ συγγρ. τὴν ἀλλαγὴ τῆς κρατικῆς ἰδεολογίας, ἀπὸτοκῆ ἀλλαγῆς προσώπου, τοῦ φορέα τῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀλλαγὴ ἰδεολογίας συμπίπτει μετὰ τὴν ἀλλαγὴ κυβερνήσεως (αὐτοκράτορα). Μετὰ τὴν ἀλλαγὴ εἰσάγεται νέα ἀντίληψη ὡς πρὸς τὴ βασιλικὴ προσωπογραφία. Στὴν προκείμενη περίπτωσι ἡ κύρια κυβερνητικὴ ἀλλαγὴ συμπίπτει μετὰ τὴ βασιλεία τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450) (σσ. 87 καὶ 113), χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι γνωστὸ τί ἀκριβῶς ἔγινε ἀναφορικὰ πρὸς τὸ ζήτημά μας στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα τούτου (σ. 88). Μετὰ τὸν ὄρο «Θεοδοσιανὴ παράδοση» δὲν ἐννοεῖται — διευκρινίζει ὁ συγγρ. — ὅτι συνεχίζονταν οἱ ἴδιες καλλιτεχνικὲς μορφές.

Τὸ προκείμενο βιβλίο, παρουσιασμένο στὴ σειρά *Miscellanea Byzantina Monacensia*, δὲν συνοδεύεται, ἀτυχῶς — ὅπως ἔλα τῆς σειρᾶς αὐτῆς ἐκδόσεων (μὴ ὀριστικῶν)—ἀπὸ τὴν ἀναγκαία εἰκονογράφηση, καὶ εἶναι δύσκολο νὰ τὸ διαβάσῃ κανεὶς δίχως νὰ ἔχη στὴ διάθεσή του βοηθήματα, στὰ ὁποῖα καὶ νὰ ἀνατρέχῃ κάθε φορά, γιὰ νὰ ἐλέγχῃ τὶς διαπιστώσεις τοῦ συγγρ. Ἄλλὰ καὶ πάλι, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ διακριβῶσῃ ὁ ἀναγνώστης τί εἶδε ὁ συγγρ. στὶς αὐτοψίες του καὶ στὶς ἀνέκδοτες φωτογραφίες πού χρησιμοποίησε· γι' αὐτὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διατυπώσῃ οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις, παρὰ μόνο τὴν εὐχὴ νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ὀριστικὴ ἐκδοσις μὲ πλούσια εἰκονογράφηση. Δικαιοῦται ὡστόσο ὁ ἀναγνώστης νὰ διερωτηθῇ: Οἱ μικρὲς μορφολογικὲς διαφορὲς — π.χ. ἡ ἀνεπαίσθητη στροφή τοῦ κεφαλιοῦ, οἱ ἀποκλίσεις τῶν βλεμμάτων στὸ ἴδιο κεφάλι, οἱ ἀσυμμετρικὲς μὲ τὴν ἐλαφρὰ διαφοροποίησιν τοῦ ἐνὸς ματιοῦ ἀπὸ τὸ ἄλλο πάλι στὸ ἴδιο κεφάλι κ.τ.δ. —, πού χαρακτηρίζουν τὶς διαφορὲς πού παρατηροῦνται σὲ κεφάλια τοῦ ἴδιου τύπου, ὀφείλονται γενικὰ σὲ θεωρητικὸ ὑπολογισμὸ τοῦ τεχνίτη, σὲ βουλητικὴ του ἐνέργεια, συνιστοῦν μὲ ἄλλα λόγια συνειδητοῦς τρόπους καλλιτεχνικῆς ἐκφρασεως; Δὲν ὀφείλονται ἐνδεχομένως σὲ τεχνικὴ ἀδεξιότητα, στὴν ἔλλειψη ἐπισταμένης καλλιτεχνικῆς παιδείας καὶ τεχνικῆς ἄσκησεως στὴν ἀπόδοσιν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς; Δὲν συνιστοῦν ἐνδειξὴ ὅτι ἡ πλαστικὴ τῶν ἀνδριάντων ἔχει ἤδη ὀπισθοδρομήσει στὴν περιοχὴ τῆς νέας — τῆς μεσαιωνικῆς — τέχνης; Καὶ ὅτι στὸ γλύπτῃ τῶν προσωπογραφιῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὄχι τόσο μιὰ ἰδιαίτη καλλιτεχνικὴ προσωπικότητα (ἀναμφίβολα ὑπάρχουν τέτοιες προσωπικότητες), ἀλλὰ μᾶλλον ἕναν παραδοσιακὸν τεχνίτη καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου, πού δὲν βρίσκεται σὲ πολὺ διαφορετικὴ στάθμῃ ἀπὸ ἐκεῖνη ἐνὸς χειρῶνακτα; Μὲ τὸ τελευταῖο τοῦτο δὲν θέλω νὰ ἰσχυρισθῶ ὅτι — σὲ τελευταία ἀνάλυσιν — ἡ λαϊκὴ τέχνη δὲν διέπεται ἀπὸ θετικὴ αἰσθητικὴ βούλησιν· ἀλλ' αὐτὴ εἶναι ἄλλης κατηγορίας. Διατυπώνω τὴν παραπάνω ἐπιφύλαξιν μὲ τὸ νόημα, ὅτι ἂν καταλήξουμε νὰ θεωρήσουμε τὶς «ἀδεξιότητες» αὐτὲς ὡς ἀποτέλεσμα αἰσθητικῆς βούλησεως, συνειδητῆς, κινδυνεύουμε, πιθανῶς, νὰ χρησιμοποιήσουμε, ὡς κριτήρια, μέτρα σημερινά, μὲ τὸν καλλιτέχνη ἐλεύθερο νὰ παραμορφῶνῃ αἰσθητικὰ τὸ εἰκονιστικὸ του θέμα, ὑποτάζοντάς το σὲ ὑποκειμενικὴ αἰσθητικὴ βούλησιν.

Ἡ μελλοντικὴ συζήτησιν τοῦ προβλήματος τῆς ὑστερορρωμαϊκῆς εἰκονιστικῆς πλαστικῆς ὑπολείπεται νὰ διευκρινισθῇ, κατὰ τὸ ἐφικτό, τὰ σχετικὰ πρὸς τὰ διάφορα ἐργαστήρια· νὰ πληροφόρησιν γιὰ τὴν προέλευσιν τοῦ μαρμάρου τοῦ κάθε παραδείγματος, γιὰ τὴν διάκρισιν ἀνάμεσα σὲ ἔργα τῆς πρωτεύουσας καὶ σὲ ἔργα τῆς ἐπαρχίας (τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν) καὶ γιὰ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κωνσταντινουπολίτικος τύπος μεταφερόταν καὶ ἐπαναλαμβάνονταν στὴν ἐπαρχία¹.

Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ

1. Στὴ βιβλιογραφία τῆς σχετικῆς πρὸς τὸν κολοσσικὸν χάλκινον ἀνδριάντα τῆς Μπαρλέτας (αὐτ. σ. 106 κ.ε. Πρβ. σ. 176 ἀριθ. 21) ἄς προστεθῇ: Pasquale Testini, «La statua di bronzo o «colosso» di Barletta», *Vetera Christianorum* 10 (1973) 127-152 (ὁ Testini τὸν ταυτίζει πρὸς τὸν Ὀνώριον).

P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel* (Byzantinisches Archiv), München 1974, 120 pp.

Il problema dell'insegnamento universitario a Costantinopoli, già affrontato e discusso con dotta competenza da P. Lemerle (*Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971), viene riesaminato con particolare attenzione nel libro di Speck. Lo studioso cerca di giungere a delle conclusioni circa l'organarsi dell'insegnamento superiore, visto soprattutto in relazione ad uno dei suoi periodi più interessanti, vale a dire il sec. IX, in cui avviene appunto la «Gründung» di Bardas. In tale istituzione è da ravvisare una ristrutturazione, piuttosto che una creazione *ex nihilo*, dell'università (cf. Lemerle, *cit.*, p. 165), non avendo notizie di provvedimenti abrogativi presi dagli imperatori, nemmeno per i periodi più «tristi» (cf. anche M. D. Spadaro, in *Sic. Gymn.* 26, 1973, 286-305). Sono stati invece avvenimenti e fatti contingenti quelli che l'hanno automaticamente ridimensionata e ne hanno ridotta l'attività: per cui, allorché muta il contesto politico e si esaurisce la lotta fra iconodùli e iconoclasti, si sente l'esigenza di ripristinare la παιδεία, vuoi per l'emergere di persone di una certa levatura e prestigio, vuoi per la necessità di reclutare e formare personale da inserire nel quadro della vita politica. Ma forse non è neppure da escludere l'ambizione di alcuni personaggi politici di acquistare lustro legando il proprio nome a grandi iniziative culturali (cf. Genesio, 98, 1-3 C.B. = *PG* 109, col. 1116).

L'analisi di Sp. è tesa a dimostrare come in effetti l'insegnamento a Bisanzio fosse di carattere privato (cf. anche la sua recensione a Lemerle in *BZ* 67, 1974, 385-393). Se da un canto ci si deve congratulare con l'A. per la notevole acribia mostrata nel raccogliere le testimonianze di fonti antiche, nonché per la ricca documentazione su lavori recenti e meno recenti da tempo dedicati all'argomento, dall'altro si deve rilevare che spesso, a nostro avviso, nelle valutazioni manca quel rigore e quel distacco che si richiedono da parte dello storico: l'adesione appassionata alla tesi secondo cui l'insegnamento a Bisanzio è un fatto meramente privato induce, forse involontariamente, l'autore ad esaminare le testimonianze sotto un'angolazione a volte aprioristica. Fermarsi qui a discutere tutte le argomentazioni addotte dallo studioso ci porterebbe molto al di là dei limiti di una recensione, onde ci soffermeremo solo su alcuni punti.

Lo Sp. — in polemica con Lemerle (*cit.*, p. 165), il quale aveva ammesso che spetta a Bardas il merito di avere organizzato alla Magnaura «une École d'État, ouverte à tous et gratuite», — attraverso una serie di rilievi e di argomentazioni giunge alla conclusione che quello di Bardas altro non è se non un'istituzione dovuta al mecenatismo di questo logotheta, e non si può quindi parlare di università di stato («... auch keine "kaiserliche Universität" gegründet hat» [*i.e.* Bardas], p. 8). Tali conclusioni ci sembrano da rivedere. Ci chiediamo infatti: 1) come possa intendersi iniziativa privata quella che ha visto coinvolte ed interessate

molte persone, tutte della sfera statale, non esclusa, come si vedrà a proposito di Costantino, anche l'imperatrice Teodora; 2) come possa definirsi privato un insegnamento che viene offerto a tutti gratuitamente: *προϊκα διδάσκειν τοὺς προσιόντας* (cf. Genesisio, 98,4 C.B. = PG 109, col. 1116), in cui, cioè, viene a mancare un presupposto fondamentale per l'insegnamento privato, vale a dire il rapporto economico fra alunno e professore; né si può parlare di insegnamento misto (cf. Speck, *rec. cit.*), non essendo prevista alcuna forma di ricompensa da parte degli allievi per i docenti; 3) come si giustifichi che le lezioni si svolgano in locali pubblici a tal fine destinati — e su ciò le nostre fonti sono concordi — e che l'insegnamento si articoli in più cattedre, per le quali erano previsti parecchi professori (cf. Lemerle, *cit.*, p. 165), pagati dallo stato; 4) come si armonizzi con un contesto privato il fatto che venga scelta dallo stato — il che costituisce anche una certa forma di controllo — la persona messa a capo della scuola (le fonti sono in ciò chiare).

Né meno discutibili le interpretazioni, tendenti sempre a negare l'esistenza della scuola pubblica, di alcune notizie riportate nella *Vita Constantini* (= VC), giuntaci anonima (in lingua slava) e di poco posteriore all'apostolo. In essa è detto che Teoctisto e Teodora, fatto venire a Bisanzio Costantino, «tradiderunt eum doctoribus ut erudiretur et tribus mensibus edoctus grammaticam reliquis se dedit scientiis. Et didicit Homerum, et geometriam apud Leonem et apud Photium dialecticam et omnes philosophicas disciplinas, praeterea autem et rhetoricam et arithmetiam, astronomiam et musicam et ceteras Hellenicas artes» (F. Grivec, «Vita Constantini», in *Acta Academiae Valehradensis* 17, 1941, 51-99) — Sp. vede in tale notizia un «Lobtopos» (p. 15): l'anonimo vuole, cioè, far notare che C. non solo ha appreso in breve tempo tutto ciò che v'era da sapere, ma lo ha appreso da maestri prestigiosi, e fa pertanto il nome di Fozio e Leone. Lo studioso osserva inoltre che non si sa con esattezza che cosa C. abbia appreso presso i singoli maestri. Non ci sembra importante tanto questo problema (cf., fra l'altro, anche A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, Paris 1969, II, p. 27), quanto il valore da attribuire alla notizia della VC: essa è solo un «Lobtopos», come opina Sp., ovvero discende da informazioni reali e precise? Ed ancora: si tratta di una «Marginalnotiz» (p. 15, n. 7) o costituiva parte integrante (fra l'altro, nessuno dei mss. omette la notizia) del Βίος? Se teniamo presente che a carico della VC non sono emerse accuse di fabulosità, ed anzi i fatti e i luoghi da essa menzionati hanno, a quel che sembra, trovato sempre conferma storica (cf. F. Grivec, *cit.*, p. 81, n. 12), ci sembra estremamente imprudente respingere, fondandosi su semplici ipotesi, tali notizie. Speciosa l'interpretazione che l'incarico d'insegnamento conferito a C. dovesse essere di carattere privato, vale a dire inserito in un contesto che si reggeva per il mecenatismo (questo è un motivo costante in non poche argomentazioni di Sp.) di Teoctisto e di Teodora. Tale deduzione si basa sul fatto che C. aveva rifiutato la carica di stratego prima e di bibliotecario in S. Sophia poi. Da ciò Sp. arguisce una rilut-

tanza dell'apostolo per ogni incarico di carattere pubblico: l'insegnamento lo avrebbe accettato, invece, perché di carattere non ufficiale. A nostro avviso, il passo del Βίος lascia, se mai, intendere che C. rifuggiva non da impegni pubblici, ma da ciò che lo allontanava dalla sua vocazione di «maestro» e da ciò che non gli era congeniale, senza tenere conto né dei vantaggi né degli ἀξιώματα che potevano derivargli. Potrebbe, infatti, interpretarsi come un rifiuto di «pubblico» impegno l'aver ricusato il buon matrimonio prospettato gli da Teoctisto? Nulla ci autorizza, pertanto, a credere che l'accettazione dell'incarico d'insegnante di «teologia» fosse dovuta al carattere privato della cattedra. A ciò si deve aggiungere che, trattandosi di un insegnamento «teologico», esso rispondeva pienamente alle esigenze spirituali dell'apostolo, il quale, come si sa, successivamente andò in missione presso i Kazari e presso gli Slavi, allo scopo di «evangelizzarli». Né codeste missioni sono da ascrivere fra le iniziative private, in quanto s'inseriscono in un'operazione politico-religiosa voluta e appoggiata dalle alte sfere.

Per quanto attiene all'insegnamento pubblico di Fozio, che Sp., sulla scia di Lemerle (*cit.*, p. 197 ss.), esclude, in base alla lettera scritta dal patriarca al papa Nicola I, abbiamo avuto modo di discutere l'importanza della notizia in altra sede (cf. M.D. Spadaro, *cit.*): diciamo qui che la rinuncia di Fozio all'insegnamento pubblico può essere avvenuta molto prima della sua elezione a patriarca, e per tal motivo essa non è stata computata e menzionata fra le rinunzie recenti. Né ci sembra elemento negativo riguardo all'insegnamento di stato il fatto che nel X sec. la corrispondenza di un anonimo maestro (p. 29) ci documenti solo sull'esistenza di scuole private: ciò prova, se mai, che l'iniziativa privata era fiorente: a meno che non ci si voglia servire di argomenti *ex silentio* come prove determinanti, senza peraltro tener conto che le notizie che noi moderni ricaviamo sono desunte da contesti che non trattano l'argomento *ex professo*, e quindi sono spesso lacunose e poco esplicite. Abbiamo, infatti, scarsa conoscenza di molti dati, cioè su quali strutture poggiasse effettivamente l'insegnamento, se fosse economicamente conveniente per stipendio o per privilegi accettare una cattedra di stato, se essa subisse fluttuazioni col mutare del contesto politico, in che misura, in tal caso, fosse più conveniente gestire una scuola privata appoggiandosi magari a uomini influenti, che la avallavano con aiuti di vario genere e inviandovi i loro rampolli o i loro protetti (cf. anche Lemerle, *cit.*, p. 249). Che ci sia comunque nell'ambito dell'insegnamento ufficiale una sorta di decadenza ciclica, dovuta a svariate ragioni, è fuor di dubbio: mancanza di uomini di cultura particolarmente rappresentativi, insufficienti garanzie per i professori, i quali si vedevano forse preclusa la possibilità di espletare altre attività, poche prospettive per gli alunni di trovare adeguate sistemazioni (sull'importanza della scuola e dei maestri ai fini di una buona sistemazione cf. Lemerle, *cit.*, p. 250, n. 22), scarso interessamento delle sfere politiche (Genesisio, 98, 12-15 C.B. = PG 109, col. 1116, dice, ad esempio, che Bardas premiava

con benefici i precettori più diligenti), potevano determinare un affievolimento di tale istituzione. Concludere da ciò che l'insegnamento di stato non esiste ci pare un po' semplicistico, tanto più che l'istituzione di Bardas c'è ancora, anche se non è dato valutarne il grado di vitalità, quando Genesio scrive. In ogni caso, se ci pare poco cauto trarre delle conclusioni perentorie, senza un esame sereno di tutte le testimonianze inerenti al periodo preso in esame, ancor meno lecito ci sembra estenderle, come fa Sp. (p. 90 s.), sulla scia di G. Weiss, fino al sec. XI: ma su tale argomento non è il caso di soffermarsi in questa sede.

In conclusione, il libro di Sp. è abbastanza interessante per la tematica che sviluppa: esso si lascia apprezzare per i problemi che solleva e la puntigliosa dialettica che vi pone nel risolverli; il problema dell'insegnamento resta, però, ancora aperto.

MARIA DORA SPADARO

A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du moyen-âge*, Venise 1975. 40, σσ. XXII, 90, πίν. A - D, I - LXII. (Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines de Venise, N. 7).

Οἱ ἐπενδύσεις τῶν εἰκόνων μὲ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ καλύμματα ἀποτελοῦν ἓνα σημαντικὸ κλάδο τῆς βυζαντινῆς μεταλλοτεχνίας, πού ἔμεινε ὡς σήμερα ἀγνωστός. Κάποιες ἐπὶ μέρους μελέτες πού ἀναφέρονται στὰ καλύμματα εἶναι ἐξαιρέσεις· βρίσκονται μόνο σὲ δημοσιεύσεις οἱ ὁποῖες εἴτε εἶχαν ἀντικείμενο τῆ ζωγραφιστῆ εἰκόνα καὶ μαζί περιέλαβαν καὶ ἀναλύσεις γιὰ τὸ μεταλλικὸ κάλυμμά της, εἴτε ἀποτελοῦσαν μελέτες γιὰ τῆ βυζαντινῆ μικροτεχνία πού ἀφιέρωναν ἓνα μικρὸ μέρος σὲ μεταλλικὲς ἐπενδύσεις. Ἐκεῖνο πού πάντα ἀποσποῦσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν τῆς τέχνης ἦταν ἡ ζωγραφικὴ, ἐνῶ τὰ ἔργα αὐτά, μὲ ἔκτυπα ἀνάγλυφα καὶ ἐνθετοὺς πολυτίμους λίθους, εἶχαν σχεδὸν θεωρηθῆ εὐτελεῖ καὶ ἀνάξια, ἐφόσον μάλιστα ἐμπόδιζαν τὴν ἀνάδειξη τῆς ζωγραφικῆς τῶν εἰκόνων.

Ὁ André Grabar, μὲ τὸ βιβλίο του αὐτό, παρουσιάζει, γιὰ πρώτη φορά, σὰν ἰδιαίτερο κλάδο τῆς μεταλλοτεχνίας στὸ Βυζάντιο, τὰ καλύμματα τῶν εἰκόνων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀριστουργήματα πλαστικῆς. Ὁ ἴδιος γράφει στὴν εἰσαγωγὴ του ὅτι τὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ καλύμματα ἀπὸ χρόνια εἶχαν τραβήξει τὴν προσοχὴ του καὶ σκόπευε νὰ τοὺς ἀφιερῶσιν ἓνα βιβλίο. Ἀρχικὰ μίλησε γι' αὐτὰ στὰ μαθήματά του στὴν École Pratique des Hautes Études, V^e Section, στὰ 1964-65 καὶ στὸ Collège de France, στὰ 1965-66. Τὸ ὄλυκὸ πού εἶχε συγκεντρώσει ὁ G. Millet ἀπέτελεσε τὸν πυρήνα γιὰ τὴ συλλογὴ πού παρουσιάζεται στὸ βιβλίο. Ὅλες οἱ φωτογραφίες ὁμῶς τῶν πινακῶν ἔχουν ξαναγίνει τελευταῖα, μὲ μέριμνα γιὰ τὴν ἀνάδειξη εἰδικὰ τῶν καλυμμάτων.

Στὴν ἀρχὴ τῆς εἰσαγωγῆς του ὁ συγγραφέας, ἐπιγραμματικὰ σχεδόν, τὸ

νίζει την ιδιαίτερη ανάπτυξη που είχαν πάντα στο Βυζάντιο ή μεταλλοτεχνία και οι διάφορες κατηγορίες της χρυσοχοίας (σ. XXI). Το έργο χωρίζεται σε δύο άνισα τμήματα. Στο α' μέρος, που φέρει το γενικό τίτλο «Μελέτη των επενδύσεων» (σσ. 3-17), σε πέντε κεφάλαια, εξετάζονται αναλυτικά οι τύποι των καλυμμάτων, η μορφή και ο χαρακτήρας που έχουν, ο τρόπος με τον οποίο μπορούν να καταταγούν, ή καταγωγή τους και οι σχέσεις τους με τη βυζαντινή γλυπτική· στο δεύτερο, «Κατάλογος των επενδύσεων» (σσ. 21-78), τα καλύμματα της βυζαντινής περιόδου περιγράφονται, μελετώνται, και δίδεται, για το καθένα χωριστά, ή σχετική βιβλιογραφία. Στο τέλος του βιβλίου περιλαμβάνεται ένα γενικό εύρετήριο ονομάτων, περίληψη του έργου στην ελληνική και ιταλική, και ακολουθούν οι πίνακες.

Η έρευνα αρχίζει (κεφ. α', σσ. 3-4) με τη μελέτη της ύφης και της γένεσης των καλυμμάτων. Πρόκειται για λεπτά φύλλα χρυσά, άργυρά ή επίχρυσά που φέρουν σφυρηλατημένη διακόσμηση (au repoussé) και από πίσω καλύπτονται με ένα λεπτό στρώμα κεριού που τα προστατεύει. Με τη γνωστή εύρωτητά του ο συγγρ. αυτόματα τα παραλληλίζει προς τα δυτικά μεσαιωνικά αγάλματα και ειδώλια της Παναγίας και των αγίων που καλύπτονταν από λεπτά φύλλα χρυσού και τα θεωρεί απομιμήσεις αναγλύφων. Τα πρότυπα τα αναζητεί σε επενδύσεις δεσποτικών εικόνων μεγάλων εκκλησιών της Κωνσταντινούπολης που θα έγιναν για να ταιριάσουν οι εικόνες αυτές μέσα σε σύνολο χρυσών ή άργυρών εικονοστασιών. Κατόπιν, καλύμματα θα χρησιμοποιήθηκαν και στις εικόνες των μαρμάρινων τέμπλων που ήταν επίχρυσωμένα και χρωματισμένα, καθώς και σε άλλες λατρευτικές εικόνες των εκκλησιών· ή συνήθεια έφτασε ακόμη και στις μικρές εικόνες, τις προορισμένες για την ιδιωτική λατρεία, στα σπίτια.

Στο β' κεφ. (σσ. 4-6), ο συγγρ. ασχολείται με τη μορφή και το χαρακτήρα των καλυμμάτων. Αρχίζει αναφέροντας τα θέματα στην κύρια παράσταση των εικόνων, καθώς και στα πλαίσια των καλυμμάτων και σημειώνει την αίσθητή διάκριση που υπάρχει μεταξύ των δύο διακόσμων, εξαιτίας της ανάγλυφης μορφής των επενδύσεων. Οι παραστάσεις του μεταλλικού πλαισίου, πολλές και μικρές, επαναλαμβάνουν συχνά τις αντίστοιχες ζωγραφικές διακοσμήσεις του πλαισίου των εικόνων. Η επανάληψη δείχνει ότι τα θέματα, στη θέση αυτή, έχουν κάποιο νόημα θρησκευτικό: μερικές φορές συμπληρώνουν εικονογραφικά την κύρια παράσταση, τις πιο πολλές όμως εκφράζουν το θέμα της δέησης περισσότερο ή λιγότερο ξεκίθαρα διατυπωμένο, σύμφωνα άλλωστε και με τον προορισμό της εικόνας. Το πολύτιμο υλικό των καλυμμάτων εξάλλου, που στα μάτια των συγχρόνων αποδίδει τη θεία λαμπρότητα των εικόνων, αποτελεί ένα είδος δωρεάς των πιστών, δημιουργώντας μ' αυτόν τον τρόπο μια γέφυρα ανάμεσα στο ύψος και την ύλη. Η προσφορά επομένως ενός καλύμματος μπορεί να αποτελέσει κι αυτή ένα μέσον, έναν τρόπο δέησης του δωρητή προς τον Χριστό και προς τους αγίους που εικονίζονται σ' αυτά.

Ο συγγρ. επιχειρεί κατόπιν, στο κεφ. γ' (σσ. 6-9), μια μεθοδική κατάταξη των επενδύσεων, για τη σύνταξη συστηματικού καταλόγου. Οι δυσκολίες που παρουσιάζονται είναι μεγάλες, επειδή δεν υπάρχουν αρκετά σταθερά σημεία αναφοράς, δεν σώζονται δηλ. αρκετά καλύμματα με γνωστή τη χρονολόγησή τους ή τον τόπο της καταγωγής τους. Δεν μένει παρά να επιστημάνη τα κομμάτια που

μοιάζουν μεταξύ τους και με αυτή τη βάση να τα ταξινομήσει σε ομάδες που μπορούν χονδρικά να χρονολογηθούν. Με τη μεγαλύτερη δυνατή επιστημονική ακρίβεια ο συγγραφέας ξεχωρίζει δύο μεγάλες κατηγορίες, που υποδιαιρούνται σε μικρότερες. Στην πρώτη, την οποία αποκαλεί «'Αρχές», περιλαμβάνει:

α) εικόνες με ανάγλυφη μεταλλική επιφάνεια του 10ου-11ου αιώνα,
β) καλύμματα που ντύνουν όλα τα μέρη της εικόνας, εκτός από το πρόσωπο· πολλές φορές ακάλυπτα μένουν επίσης τα χέρια και τα πόδια. Πρόκειται για παραδείγματα αρχαϊκά του 11ου, και αρχαϊζοντα του 14ου αιώνα από τις σλαβικές χώρες της Βαλκανικής· από τα τελευταία μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι ανάλογα καλύμματα θα υπήρχαν και στον 12ο και στον 13ο αιώνα.

Ακολουθεί παράρτημα με καλύμματα γεωργιανά.

Στη δεύτερη κατηγορία, «Τυπικά καλύμματα της εποχής των Παλαιολόγων», περιλαμβάνει:

α) καλύμματα με σφουρηλατημένο ανάγλυφο, που χρονολογούνται από τον 13ο και τον 14ο αιώνα και θεωρούνται ότι έχουν κωνσταντινουπολίτικη προέλευση.

β) καλύμματα με διακόσμηση από δικτυωτές, χρυσές ή αργυρές, λεπτές ταινίες που διαμορφώνουν διάχωρα, από τον 14ο και τον 15ο αιώνα· προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη ή αποδίδονται σε Κωνσταντινουπολίτες τεχνίτες, εγκατεστημένους στη Θεσσαλονίκη, στην Τραπεζοῦντα, ακόμη και στη Μόσχα,

γ) σύμμικτα.

Η δομή των καλυμμάτων (κεφ. δ', σσ. 9-12), τα οποία παρουσιάζουν ένα κεντρικό θέμα, που εξάιρεται με την κλίμακά του και περιβάλλεται από μια σειρά μικρών παραστάσεων, προέρχεται από τις εικόνες. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η καταγωγή της ανάγεται στην αρχαιότητα, όποτε απαντά η ίδια διάταξη σε πολλές χρήσεις. Από εκεί, συμπεραίνει με βεβαιότητα ο συγγραφέας, μεταδόθηκε ο τύπος στην πρώιμη χριστιανική τέχνη των εικόνων, αν και δεν διασώθηκαν δείγματα· συγχρόνως μάλιστα επισημαίνει το γεγονός ότι η διάκριση της κεντρικής παράστασης και ενός πλαισίου που την περιβάλλει εμφανίζεται στις εικόνες την ίδια εποχή με τα πρώτα καλύμματα, λίγο πριν από το έτος 1000.

Τα παλαιότερα γνωστά παραδείγματα είναι δύο εικόνες, κατά σύμπτωση και οι δύο του αρχαγγέλου Μιχαήλ, από το θησαυρό του Αγίου Μάρκου της Βενετίας, που χρονολογούνται στον 10ο-11ο αιώνα. Αν και δεν πρόκειται για πραγματικές επενδύσεις εικόνων ζωγραφισμένων, εφόσον ολόκληρη η επιφάνειά τους είναι από ανάγλυφο μέταλλο, εν τούτοις μπορούν να θεωρηθούν πρόδρομοι του είδους. Υπάρχουν μεταγενέστερα από αυτά παραδείγματα, ένα από τον 11ο και δύο από τον 14ο αιώνα, που έχουν ακάλυπτο μόνο το πρόσωπο της εικόνας· αυτά μπορούν να θεωρηθούν μεταβατικά προς τον τρέχοντα, τον παλαιολόγειο, τύπο. Επειδή τα καλύμματα που χρονολογούνται ως τον 14ο αιώνα είναι λίγα, μαρτυρίες μπορούν να μας δώσουν και σύγχρονα γεωργιανά καλύμματα τα οποία έχουν κι αυτά ακάλυπτο το πρόσωπο, ακολουθώντας φαίνεται την παράδοση των βυζαντινών έργων που αποτέλεσαν τα πρότυπά τους. Με αυτόν τον τρόπο, σχηματίζουμε μια αρκετά ξεκάθαρη εικόνα της εξέλιξης των επενδύσεων

ώς την παλαιολόγια περίοδο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὰ σωζόμενα βυζαντινὰ ἔργα δὲν εἶναι λίγα. Τὸ κάλυμμα τότε ντύνει συνήθως μόνο τὸ πλαίσιο καὶ τὸν κάμπο τῆς εἰκόνας. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου καὶ στὸν 15ο αἰώνα, στὰ βυζαντινὰ παραδείγματα, παράλληλα μὲ τὴ σφυρήλατη τεχνικὴ χρησιμοποιεῖται καὶ μιὰ ἄλλη ἀπὸ λεπτὲς δικτυωτὲς ταινίες χρυσοῦ ἢ ἀργύρου, ποὺ κολλημένες στὸ μεταλλικὸ βᾶθος σχηματίζουν διάφορα σχέδια, συρματέινα ἀπὸ ταινίες («filigranes en rubans»). Τὰ διάχρωρα θὰ μπορούσαν νὰ περιλάβουν καὶ σμάλτα, τὰ ὁποῖα ὅμως φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν μόνο σὲ σπάνιες περιπτώσεις. Τὴν τεχνικὴ αὐτὴ τὴ βρίσκουμε καὶ σὲ καλύμματα στὴ Ρωσία τοῦ 15ου αἰώνα.

Οἱ ἀνάγλυφες μορφὲς τῶν καλυμμάτων ἐξάλλου παίρνουν κάποια θέση, κατὰ τὸν συγγρ., στὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς (κεφ. ε', σσ. 13-17). Ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀρχαῖζουσα διάθεση ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἐλεφαντοστὰ τῆς λεγόμενης ἀναγέννησης τῶν Μακεδόνων, τὸ ὕφος ποὺ διακρίνει τὰ παραδείγματα τῶν μεταλλικῶν εἰκόνων τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἀπὸ τὸ θησαυρὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας εἶναι αὐστηρὸ καὶ ἀκαμπτο· ἐντάσσονται λοιπὸν τεχνοτροπικὰ σὲ μιὰ ομάδα παράλληλη μὲ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Φωκίδας. Στὴν ἴδια στυλιστικὴ ἐνότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα, τοποθετεῖ ὁ συγγραφέας τὰ καλύμματα δύο εἰκόνων (ἀρ. κατ. 3-4), ἀπὸ τὴν Ἁγία Σοφία τοῦ Novgorod. Τὰ θαυμάσια χρυσὰ ἀνάγλυφα τοῦ πλαισίου τῶν καλυμμάτων δύο εἰκόνων, μὲ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα (ἀρ. κατ. 10), τὰ θεωρεῖ ἀριστουργήματα τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς, ἀντίστοιχα πρὸς τὴ ζωγραφικὴ στὴ Sorocani.

Ἄλλα τὰ ὑπόλοιπα καλύμματα ἀνήκουν στὴν παλαιολόγια περίοδο. Δύο ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα (ἀρ. κατ. 12 καὶ 13), ἓνα ἀπὸ τὴ Συλλογὴ Tretiakov (ἀρ. κατ. 18), ἄλλο ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Oruzejnaya Palata (ἀρ. κατ. 19) καὶ δύο ἀπὸ τὸ Βατοπέδι (ἀρ. κατ. 21 καὶ 22) τοποθετοῦνται γύρω στὰ 1300 καὶ ἐντάσσονται, ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἀποψη, στὸ ἴδιο σύνολο μὲ τὰ γλυπτὰ τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς καὶ τῆς Παμμακαρίστου. Τὰ καλύμματα ἐπίσης τῆς εἰκόνας τῆς ἁγίας Ἄννας στὸ Βατοπέδι (ἀρ. κατ. 23) καὶ τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου στὴ Γένουα (ἀρ. κατ. 35) ἀνήκουν κι αὐτὰ στὴν παλαιολόγια μικρογλυπτικὴ. Μιὰ ἄλλη σειρὰ (ἀρ. κατ. 38-40), ποὺ συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα, χρονολογεῖται μὲ μεγαλύτερη πιθανότητα γύρω στὰ 1400, μαζὶ μὲ τὸ κάλυμμα β' (ἀρ. κατ. 41β) τῆς εἰκόνας τοῦ Vladimir.

Μὲ τὴν εὐαισθησία καὶ τὴν πείρα του, ὁ συγγρ., συγκρίνοντας τὰ καλύμματα τῶν εἰκόνων τῆς Γένουας (ἀρ. κατ. 35), τοῦ 14ου αἰώνα, μὲ τοῦ Βατοπεδίου (ἀρ. κατ. 22), γύρω στὰ 1300, καὶ τοῦ Vladimir β', τοῦ 1410, μὲ τοῦ Βατοπεδίου (ἀρ. κατ. 38 καὶ 39), γύρω στὰ 1400, καὶ μὲ τῆς Ἀχρίδας (ἀρ. κατ. 12 καὶ 13), γύρω στὰ 1300, δείχνει ὅτι συνεχίζεται ἡ μεγάλη τέχνη ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα.

Τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐργασίας κλείνει μὲ τὴ μνεῖα ἐνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ κειμένων ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὑπῆρχαν στὴν πρωτεύουσα εἰκονοστάσια εἶτε ἐξ ὀλοκλήρου χρυσά, ἀργυρὰ ἢ χάλκινα εἶτε μὲ ἐπένδυση μόνο μεταλλικῶν φύλλων· ἓνα τυχαῖο εὑρημα στὴν Κωνσταντινούπολη τμημάτων σολέα τοῦ 6ου αἰώνα, ποὺ ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ φύλλα ἀργύρου, ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τις μαρτυρίες αὐτές. Ἀπὸ ἓνα ποίημα ἐξάλλου τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, ποὺ περιγράφει μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας μὲ τὸ χρυσὸ καὶ ἀργυ-

ρὸ (ἐπίχρυσο;) κάλυμμά της, συμπεραίνουμε ὅτι, στὰ μάτια τῶν συγχρόνων του, τὰ χυμευτὰ φυτικά κοσμήματα τῶν καλυμμάτων ἀποτελοῦσαν τὸ παραδείσιο περιβάλλον τῶν εἰκόνων.

Στὸ δεῦτερο τμήμα τοῦ βιβλίου (σσ. 19-78) ὁ συγγρ. περιγράφει καὶ μελετᾷ τὸ κάθε κάλυμμα, ἀκολουθώντας τὴ γενικὴ κατὰταξή πού ἐπρότεινε στὸ κεφ. 3 τοῦ α' μέρους. Σ' αὐτὸ τὸ τμήμα πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ὁ τρόπος πού περιγράφει τίς λεπτομέρειες καὶ ἀνασυνθέτει τὴν πιθανὴ ἀρχικὴ μορφή, ὅπως π.χ. στὸ κάλυμμα ἀρ. 5 (σ. 25), ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ εἰκόνα θὰ ἔφερε ἀνάγλυφα φύλλα μεταλλικά, ἀκόμη καὶ στὰ πρόσωπα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ τεράστια γνώση τοῦ συγγρ. καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ του διαίσθηση φαίνονται στὶς συγκριτικὲς καὶ στὶς αἰσθητικὲς παρατηρήσεις τοῦ κειμένου, καθὼς καὶ στὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων· παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκετὲς φορὲς τὰ στοιχεῖα ἀναφορᾶς εἶναι ἀόριστα, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν ἄλλα περισσότερο σταθερά, ἡ ὀρθότητα τῶν θέσεών του δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀμφισβητηθῇ (π.χ. καλύμματα ἀρ. 5, σ. 25, ἀρ. 17, σσ. 44-45). Τὸ κάλυμμα πού βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Oruzejnaya Palata, στὴ Μόσχα ἀρ. 19 (σσ. 46-47), τὸ τοποθετεῖ στὸν 14ο αἰώνα, ἀλλὰ σημειώνει τὰ ἀρχαῖα στοιχεῖα καὶ τὸ θεωρεῖ, μαζί με τὴ ζωγραφιστὴ εἰκόνα, ἔργο ἑλληνικό. Μόνη ἐξαίρεση τὰ μαργαριτάρια πού τὸ στολίζουν, τὰ ὁποῖα εἶναι μεταγενέστερη ρωσικὴ προσθήκη. Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διάκριση σὲ δύο διαφορετικὰ τμήματα τοῦ πρώτου καλύμματος τῆς Παναγίας τοῦ Vladimir (ἀρ. 41α, σσ. 68-70), ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ παλαιότερο φαίνεται ὅτι εἶναι τοῦ 12ου αἰώνα καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐπισκευὴ πού ἀκολούθησε τὴν ταταρικὴ εἰσβολὴ τοῦ 1237. Στὸ κάλυμμα τῆς εἰκόνας ἀπὸ τὴ Μεσημβρία πού βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Σόφιας ἀρ. 6 (σσ. 26-28), τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, στὸ ἐπάνω μέρος, διαχωρίζονται σὰν ἔργα μεταγενέστερα ἢ ὁπωσδήποτε ξένα πρὸς τὴν ἀρχικὴ του μορφή. Ἡ ἴδια παρατήρηση ἰσχύει γιὰ τὸ φωτοστέφανο καὶ τὰ πλακίδια μετὰ τὸ μονόγραμμα τῆς Θεοτόκου, καθὼς καὶ γιὰ τὴ δέηση τοῦ δωρητῆ, στὴν περίφημη εἰκόνα τῆς Παναγίας ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδας, ἀρ. 10 (σσ. 35-37). Ἐπίσης τὸ κάτω δεξιὸ τμήμα τοῦ μεταλλικοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνας ἀρ. 15 (σ. 41) ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα, πού εἶναι προσθήκη κατὰ τὴ διάρκεια κάποιας μεταγενέστερης ἐπισκευῆς, χαρακτηρίζεται ὡς καλύτερης ποιότητας ἐργασία ἀπὸ τὸ ὀπίλοιπο κάλυμμα, πού μπορεῖ νὰ παραβληθῇ μετὰ ἐκεῖνο τῆς εἰκόνας τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀρ. 28 (σ. 57), πάλι ἀπὸ τὴν Ἀχρίδα. Στὸ κάλυμμα τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ τοῦ Βατοπεδίου ἀρ. 25 (σσ. 54-55), διαφοροποιεῖ τὰ πλακίδια μετὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο καὶ τὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ χρονολογεῖ τὸ φωτοστέφανο, μετὰ πολλὴ πιθανότητα, στὸν 16ο αἰώνα. Στὸν ἴδιο αἰώνα τοποθετεῖ καὶ τίς ἐπισκευὲς καὶ προσθήκες στὰ δύο περίφημα καλύμματα τοῦ Βατοπεδίου (ἀρ. 38-39, σ. 67).

Ἀπὸ τὴ μεγάλη γνώση τοῦ συγγρ. γιὰ τὴ βυζαντινὴ γλυπτικὴ προέρχονται καὶ οἱ συγκρίσεις τῶν καλυμμάτων μετὰ παλαιολόγια γλυπτὰ (ἀρ. 10 καὶ 23, σσ. 36, 53, μετὰ ἀνάγλυφες ἀπεικονίσεις ἀποστόλων καὶ ἁγίων τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς καὶ τῆς Παμμακαρίστου καὶ ἀρ. 38-39, σσ. 66-67, μετὰ ἀνάγλυφες ἀπεικονίσεις τῆς μονῆς τοῦ Λιβὸς), οἱ ὁποῖες βοηθοῦν στὴν κατανόηση τῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης γιὰ τὴν πλαστικὴ τέχνη κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο, στὴ μνημειώδη τῆς ἀπόδοση καὶ στὴ μικροτεχνία. Διαχωρίζονται μάλιστα οἱ μορφές

πού προέρχονται από την πρόιμη ἐποχή τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς ἀπὸ τὶς νεώτερες, οἱ ὁποῖες ἀναγγέλουσι τὸν 15ο αἰῶνα (ἀρ. 40, σ. 68).

Ἡ τεχνικὴ μὲ τὴν ὁποία ἀποδίδονται οἱ μορφές καὶ τὰ κοσμήματα, σφυρήλατη (au repoussé), σὲ διάτρητο βάθος (à fond perforé), ἀπὸ δικτυωτὲς λεπτὲς ταινίες χρυσῆς ἢ ἀργυρῆς, κολλημένες στὴ μεταλλικὴ ἐπιφάνεια (filigranes en rubans), ἢ, πρὸ σπάνια, πραγματικὰ συρματέινα (filigranes), παρουσιάζεται μὲ φροντίδα (π.χ. στὰ καλύμματα ἀρ. 18, 20, 21, 35, 37-40, σσ. 45, 48, 49, 64, 65-68). Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ τεχνικὲς παρατηρήσεις πού κάνει ὁ συγγρ., μὲ ἀφορμὴ τῆ μνεία ἔργων πού ἦταν δεύτερης ποιότητος, καμωμένα μὲ μήτρα (ἀρ. 31, σσ. 60 καὶ 72-73).

Ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴν ὕπαρξη ἐργαστηρίου στὸ Βατοπέδι (σ. 55) παρουσιάζεται πολὺ βásiμη, ἐπειδὴ πολλὰ καὶ ὅμοια καλύμματα σώζονται ἐκεῖ. Τὸ θέμα εἶναι μεγάλο καὶ ἔχει σχέση μὲ τὸ γενικὸ πρόβλημα τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων χυμευτικῆς καὶ μεταλλοτεχνίας στὸ Βυζάντιο, γιὰ τὰ ὁποῖα τὰ στοιχεῖα εἶναι ἐλάχιστα καὶ δὲν ὑπάρχει καμιά φιλολογικὴ μαρτυρία, ὅσο τοῦλάχιστον μποροῦ νὰ ξέρω.

Τελειώνοντας τὸ βιβλίον τοῦ ὁ συγγρ. μνημονεύει (σσ. 76-78) μιὰ ἄλλη μεγάλη σειρὰ ἔργων μεταλλοτεχνίας, τὰ καλύμματα τῶν σταυροθηκῶν καὶ τῶν σταχυωμάτων Εὐαγγελίων, ἓνα θέμα πού μένει ἀνοιχτὸ γιὰ τοὺς ἐρευνητές. Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ πλῆθος τῶν μεταβυζαντινῶν καλυμμάτων εἰκόνων, καθὼς καὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν σκευῶν πού περιμένει τὸν μελλοντικὸ ἐρευνητὴ. "Ὅταν θ' ἀποκτήσουμε ἀνάλογες ἐργασίες γιὰ τοὺς θησαυροὺς αὐτοὺς πού μένουσι ἄγνωστοι, τότε θὰ μπορούμε νὰ προχωρήσουμε σὲ περισσότερες καὶ πρὸ εὐαίσθητες συγκρίσεις καὶ νὰ καταλήξουμε σὲ σύνθετες κατατάξεις τοῦ ὕλικου, πού θὰ μπορούν νὰ μᾶς δώσουν μιὰ θετικότερη ἰδέα γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἔκφραση τῶν διαφορῶν ἐποχῶν, στὸν κλάδο αὐτὸν τῆς μικροτεχνίας.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

Nicolas I, Patriarch of Constantinople, Letters. Greek Text and English Translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink. Dumbarton Oaks Texts Two. Dumbarton Oaks 1973. σσ. XXXIX, 631.

Τὸ εἰς τὸ δυτικὸν ἡμισφαίριον λαμπρὸν ἐπιστημονικὸν κέντρον τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν, τὸ Dumbarton Oaks, παράλληλα πρὸς τὰς δύο σειρὰς μελετῶν, μὲ τὰς ὁποίας προώθησε οὐσιαστικὰ τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς, δηλ. ἐκτὸς ἀπὸ τὰ περίφημα *Dumbarton Oaks Papers* καὶ *Dumbarton Oaks Studies*, εἰς τὰ ὁποῖα δημοσιεύονται ἐκάστοτε τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνητῶν, πού χρησιμοποιοῦν τὸ ὄνομαστὸν τοῦτο ἐπιστημονικὸν κέντρον, ἤρchiσε νὰ ἐκδίδῃ καὶ νέαν σειρὰν, τὰ *Dumbarton Oaks Texts*, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἓνα νέον *Corpus fontium historiae byzantinae*. Ἡ σειρὰ αὕτη ἐκδίδεται βραδέως. Ὁ πρῶτος τόμος, τὸν ὁποῖον ἐτοίμασεν ὁ κατὰ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1969 ἀποθανὼν καθηγητῆς R. J. H. Jenkins ἐν συνεργασίᾳ μὲ τὸν ἐπίσης ὄνομαστὸν Οὐγγρον βυζαντινολόγον Gy. Moravcsik καὶ περιελάμβανε νέαν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ

ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου: Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν (De administrando imperio), ἐξεδόθη τὸ 1967, καὶ ὁ δεύτερος, ποὺ εἶναι τὸ ἀνωτέρω ἀναφερόμενον ἔργον, ἀφιερωμένον εἰς τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ὀνομαστοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Α' τοῦ Μυστικοῦ, μετὰ ἀπὸ ἑξ ὀλόκληρα χρόνια. Ἡ βραδύτης αὐτῆ τῆς ἐκδόσεως ὀφείλεται καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ ἐκδόσεις εἶναι ἐπιμελημέναι καὶ κριτικά, πληρῶν δὲ ὅλας τὰς συγχρόνους ἐπιστημονικὰς ἀπαιτήσεις.

Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Α' ὁ Μυστικὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐξοχωτέραν φυσιογνωμίαν μετὰ τῶν πατριαρχῶν τῆς βασιλευούσης ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Φωτίου (Θ' αἰὼν) μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου (ΙΑ' αἰὼν). Ὁ πατριάρχης οὗτος διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλον εἰς τὴν γνωστὴν ὑπόθεσιν τοῦ τετάρτου γάμου τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (886-912). Ἐνεργητικὸς καὶ ἐμπειρος, ὑπῆρξεν ἡγετικὸν στέλεχος ὄχι μόνον τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἔθνους. Εἰς δυσκόλους στιγμὰς τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ ἔπεσεν ὀλόκληρον τὸ βᾶρος τῆς διοικήσεως. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ συμβουλίου τῆς ἀντιβασιλείας, ποὺ ἐπετρόπευε τὸν ἀνήλικον υἱὸν τοῦ Λέοντος, Κωνσταντῖνον Ζ' τὸν Πορφυρογέννητον, καθὼς καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις, διεξήγαγε σκληρὸν διπλωματικὸν ἀγῶνα πρὸς τὸν ἰσχυρὸν ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων Συμεών. Ἡ ἀλληλογραφία δὲ αὐτοῦ πρὸς τὴν παπικὴν αὐλὴν, τὸν τσάρον τῶν Βουλγάρων Συμεών, τὸν ἐμίσηρον τῶν Σαρακηνῶν τῆς Κρήτης, καὶ πρὸς πολλὰς ἄλλας πολιτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς προσωπικότητας τῆς ἐποχῆς, ἀποτελεῖ σπουδαιοτάτην ἱστορικὴν πηγὴν διὰ τὰ σύγχρονα πρὸς αὐτὸν γεγονότα. Τὰς ἐπιστολάς αὐτὰς τοῦ πατριάρχου Νικολάου Μυστικοῦ παρουσιάζει εἰς κριτικὴν ἔκδοσιν ὁ τόμος μὲ τὸν ὁποῖον ἀσχολούμεθα.

163 ἐπιστολάς τοῦ πατριάρχου Νικολάου Α' Μυστικοῦ ἐξέδωκε τὸ πρῶτον ὁ καρδινάλιος Μαί καὶ ἀνετύπωσεν κατόπιν ὁ ἀββᾶς Migne εἰς τὸν 111ον τόμον τῆς ἑλληνικῆς σειρᾶς τῆς *Πατρολογίας* του. Αὐταὶ ἦσαν καὶ αἱ εὐρύτερον γνωσταί. Παλαιότερον δὲ ὁ Ἱησοῦιτης P. Lazzari εἶχεν ἐκδόσει ἑπτὰ ἐπιστολάς. Τελευταῖον δὲ ἐξέδωκε εἴκοσι δύο ἐπιστολάς τοῦ Νικολάου ἐκ τοῦ πατμιακοῦ κώδικος 706 ὁ J. Darrouzès. Ὅλας αὐτὰς τὰς ἐπιστολάς εἰς ἐνιαῖον σῶμα καὶ εἰς κριτικὴν ἔκδοσιν ἀναδημοσιεύουν οἱ Jenkins καὶ Westerink, περιορίζοντες τὸν ἀριθμὸν των εἰς 190.

Ἡ ἔκδοσις γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν γνωστῶν κωδίκων· ἦτοι τῶν *Πατμιακῶν* κωδίκων 178 καὶ 706, τοῦ *Βατικανοῦ Gr. 1780* τοῦ κώδικος τῆς Βιέννης *Phil. Gr. 342* καὶ τοῦ *Angelicus Gr. 13*. Ὡς βάσις βεβαίως τίθεται τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ἀνωτέρω πατμιακῶν χειρογράφων. Λαμβάνονται ὅμως ὑπ' ὄψιν καὶ αἱ γραφαὶ τῶν λοιπῶν χειρογράφων καὶ ἰδίᾳ τοῦ δευτέρου πατμιακοῦ καὶ τοῦ βατικανοῦ τὸ ὁποῖον εἶναι ἀντίγραφον τοῦ πρώτου πατμιακοῦ.

Ὁ ἔκδοθεις τόμος περιλαμβάνει βραχὺ προλογικὸν σημείωμα τοῦ διευθυντοῦ σπουδῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ κέντρου Dumbarton Oaks, πρόλογον τοῦ ἐπιμεληθέντος τελικῶς τὴν ἔκδοσιν καθηγητοῦ εἰς τὸ πανεπιστήμιον τῆς Νέας Ὑόρκης εἰς τὸ Buffalo κ. L. G. Westerink καὶ ἐμπεριστατωμένῃν εἰσαγωγῇν, ἣ ὁποία ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν ἐξῆς κεφαλαίων: 1) Σύντομος βιογραφία τοῦ πατριάρχου Νικολάου, στηριζομένη ἐπὶ πηγῶν ὕλικου, 2) Χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν, 3) Ἀπαρίθμησις καὶ ἀξιολόγησις τῶν χειρογράφων, διὰ τῶν ὁποίων

περισώθησαν αἱ ἐπιστολαί, 4) Αἱ μέχρι σήμερον ἐκδόσεις αὐτῶν, 5) Ἡ παροῦσα ἔκδοσις. Ἐξηγεῖται ποῦ στηρίζεται αὐτή.

Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον τῶν ἐπιστολῶν, ἐξωπλισμένον διὰ κριτικῶν ὑποσημειώσεων, καὶ μετάφρασις αὐτοῦ εἰς τὴν ἀγγλικὴν, γενομένη ὑπὸ τοῦ R. H. J. Jenkins μέχρι τῆς ἐπιστολῆς 163 καὶ ὑπὸ τοῦ L. G. Westerink διὰ τὰς ὑπολοίπους. Ἐπεταί πίναξ παραπομπῶν, περιλήψεις τῶν ἐπιστολῶν με χρονολόγησιν καὶ τὴν κυριωτέραν βιβλιογραφίαν, καὶ τὸν τόμον κατακλείουσι διάφοροι πίνακες (κυρίων ὀνομάτων, ὄρων, λεξιλογίου, παραπομπῶν καὶ τῶν incipit τῶν ἐπιστολῶν).

Με τὸν ἐν λόγῳ τόμον καλύπτεται σημαντικὸν κενὸν εἰς τὴν ἐπιστήμην, δηλ. ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου Νικολάου Μυστικοῦ. Θὰ ἀνέμενέ τις νὰ συμπεριλαμβάνοντο καὶ μερικαὶ ἀκόμη ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου, ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν εἰς τοὺς δύο βασικοὺς πατριαρχικούς κώδικας, ὡς ἡ διασωθεῖσα ἀρμενιστὶ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν καθολικὸν τῆς Ἀρμενίας Ἰωάννην ΣΤ' καὶ ἐπιστολὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὰ κατ' αὐτὸν καὶ τοὺς τότε ἀρχιερεῖς διὰ τὴν τετραγαμίαν» (Πρβ. I. X. Κωνσταντινίδου, *Νικόλαος Α' ὁ Μυστικός (ca 852-925 μ.Χ.) πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901-906, 912-925)*, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 123). Ἀσχέτως ἕμως τῶν ἐλλείψεων τούτων ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου δέον νὰ χαιρετισθῇ ὡς σημαντικὴ συμβολὴ εἰς τὰς βυζαντινὰς σπουδὰς καὶ εὐχῆς ἔργον εἶναι νὰ συνεχισθῇ ὁ πλουτισμὸς τῆς σειρᾶς δι' ἐκδόσεως καὶ νέων ἀναλόγων τόμων, ὥστε νὰ καλυφθῇ τὸ ὑπάρχον σήμερον κενὸν κριτικῶν ἐκδόσεων, ἰδίᾳ διὰ τοὺς μετὰ τὸ σχίσμα βυζαντινοῦς συγγραφεῖς.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Vasiliki Tsiouni, Ηαιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων. *Miscellanea Byzantina Monacensia 15*, München 1972. Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität. 80, σσ. 166.

Die vorliegende Arbeit ist eine Londoner Doktordissertation von 1970, deren Druck als *Miscellanea Byzantina Monacensia 15* wohl für 1972 geplant war (so das offizielle Erscheinungsjahr). Erschienen ist die kritische Ausgabe der Vierfüßlergeschichte 1975.

Soweit wir sehen, wurde die Literatur bis 1971 noch berücksichtigt. Gut wäre es gewesen, wenn die beiden mustergültigen Ausgaben, die wir für Texte dieser Art und dieser Zeitepoche jetzt in Händen haben (zum einen A. van Gemert, *Marinos Falieros en zijn beide liefdesdromen*, Amsterdam 1973, zum anderen David Holton, *Διήγησις τοῦ Ἀλεξάνδρου*, Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη 1, Thessaloniki 1974), noch als Richtschnur hätten dienen können. Da die vergleichbare Ausgabe des *Poulologos* von S. Krawczynski große Mängel hatte (s. die Besprechung von L. Politis, *Ἑλληνικά* 19, 1966, 169ff) war die Herausgeberin im ganzen auf sich selbst gestellt. Das Ergebnis: ein im ganzen brauchbarer

Text mit fundierter Einleitung in einige Hauptfragen zum Werk, eine im ganzen ausreichende Aufstellung der grammatischen Erscheinungen und ein etwas karg geratenes Glossar präsentieren ein Genus byzantinischer Literaturgeschichte, das bis heute kaum erforscht ist.

Wenn im folgenden die vorliegende Ausgabe kritisch betrachtet wird, sollte immer bewusst bleiben, auf welchem schwierigen Gebiet sich die Herausgeberin einer schwierigen Arbeit gut gewachsen gezeigt hat.

Grundlage des Textes bleibt nach Wagner, *Carmina*, der nur zwei HSS gekannt hatte, auch für die Hrsg. der Text des *Parisinus Graecus* 2911 (P) des 16. Jh.s, obwohl die HSS C und V älter und deren Lesarten durch die jüngeren HSS A und L oft abgesichert sind.

So werden etwa bevorzugt Verse, die nur in P vorkommen, in den Text aufgenommen, und Verse, die in P nicht vorkommen, entweder in den Apparat gesetzt oder zumindest gesondert ausgezeichnet. So groß der Vorteil einer gleichen Verszählung mit der Wagnerschen Ausgabe auch sein mag, so scheint in diesem Zusammenhang die Bindung an dessen Text über die Verszählung hinausgegangen zu sein. Wenn aber z.B. die Verse 40-55, 685-689 oder 858-860 in den Text aufgenommen werden, obwohl sie nur in P vorkommen, werden sie wohl als zum Originaltext gehörig betrachtet. Hätten dann diese Verse bei der Aufstellung der fehlenden Verse der übrigen HSS nicht als fehlend bezeichnet und verzeichnet werden müssen? Umgekehrt sind bei der Aufstellung der bei P fehlenden Verse einerseits Verse verzeichnet (so etwa 269a, 1070a), die nicht in den Text aufgenommen sind, andererseits so gut wie alle übrigen im App. crit. verzeichneten zusätzlichen Verse nicht (so etwa 927a-g: nur in C). Eine Begründung für die Bevorzugung von P wird nicht gegeben, eher schon im jüngst erschienenen Artikel «Παιδιόφραστος» von N. Panagiotakis, *Φίλτρα*, Festschrift S. Kapsomenos, Thessaloniki 1975, 277. Überflüssige Verse (z. B. 6 oder 309) oder schlechtere Varianten (z. B. *κορμοσηκάρα* 846, *ναγήσβοα* 186) legen eher die Gleichwertigkeit der älteren HSS C, V und P nahe.

Eine Sonderstellung von P schien zunächst durch mehr Kretizismen begründet werden zu sollen. Die Hrsg. schließt sich dieser Meinung von Xanthoudidis ungeprüft an: «P... contains a number of words and idiomatic expressions used in Crete. This could suggest that P was either written in Crete itself or that the copyist was familiar with the Cretan dialect as Shandrovskaya notes» (14f). Dabei war Xanthoudidis sogar noch für die generelle kretische Herkunft unseres Textes eingetreten, P bewahre das kretische Idiom lediglich noch mehr als die anderen HSS.

Diesen Beobachtungen stehen zum einen der gegenwärtige Stand der bekannten HSS (Xanthoudidis kannte die älteste HS C nicht) und zum anderen die fortgeschrittene Lexikographie anderer neugriechischer Idiome entgegen. Es geht heute nicht mehr an (so noch H. und R. Kahane, *Reallexikon der Byzantinistik*, Reihe A, Bd. I, Heft 4, S. 561), *ἀνεπτήρητος*, *ἀποφουμιστάδες* (auch Zypern, s. Kriaras, *Lexikon*), *ὄργυιά*, *ἀπανωμίγομα* (s. IA: Kythera), *μεγαλοχαχαλάτος* (s. Andriotis, *ΕΛ* s.v. *χαχάλι*

od. Rohlf's, *Lexikon* s.v. *χάχαλον*), σύσπαστος (alle HSS) oder τὸ ἰδεῖν (s. Andriotis, *Lexikon der Archaismen* ... Nr. 2840) für kretisch zu erklären und damit die Vierfüßlergeschichte für Kreta einzunehmen. Sind doch in allen HSS, auch in der «kretischsten» P, genauso türkische (τζοχο-υφανδωμένα 504, παπούτσι 515) bzw. slavische (?) Fremdwörter (τζαρ-κούλια 512).

Auch der damit zusammenhängenden Frage nach der Lokalisierung des Originals ist ganz unvollständig nachgegangen. Der Satz «the number of borrowed Venetian words could suggest that the place where the poem was written had been under strong Venetian influence» (S. 28) findet keinerlei Begründung. Wären die angeblichen venezianischen Fremdwörter irgendwo zusammengestellt worden, hätten sie gerade das Gegenteil bewiesen: der Text kennt eine Reihe von «φράγκικες λέξεις», die aber durchweg der mittelgriechischen Koine anzugehören scheinen.

Auch die Erwähnung eines gemeinmittelgriechischen Sprichworts über einen Juden (s. Politis, *Παροιμίες* IV 635f) und eines Zigeuners («satirisieren») diese sowenig wie sie etwas über den Ort des Texts aussagen. Die überraschende Ansiedlung des Originals in Thessaloniki und nicht etwa in Konstantinopel (S. 30) bleibt jedenfalls unbegründet.

Die im Gedicht selbst enthaltene Datierung der Tierversammlung auf das Jahr 1364 wirft eine Fülle von Fragen auf. Die Hrsg. mißtraut mit Recht diesem Datum. Da aber auch andere Gründe die Abfassung unseres Werks in der 2. Hälfte des 14. Jh.s wahrscheinlich machen, läßt sich bis auf weiteres am Jahr 1364 nicht rütteln. Der Versuch der Hrsg., den historischen Hintergrund der Zeit zu zeigen (S. 36ff), ist also naheliegend, die *ψευδοαγάπη* aus V. 7 des Gedichts scheint uns allerdings weniger ein Charakteristikum des 14. Jh.s als vielmehr der Menschheitsgeschichte zu sein.

Über die literarische Einordnung dieser byzantinischen «Tiergeschichten» ist kaum das erste Wort gesprochen. Daß sich die Hrsg. dabei auf Meinungen von Krumbacher, Dölger, Schandrovskaya, Krawczynski u.a. zurückzieht, ist verständlich, bei ihrer Vertrautheit mit den Kernfragen des Textes aber umso bedauerlicher. Zur literarischen und literarhistorischen Würdigung wird kaum ein Ansatz gewagt. Dabei wären auch zu berücksichtigen gewesen die bis heute erhaltenen Lieder mit Teilen der Vierfüßlergeschichte auf Zypern: s. K. Chatziioannou, «Κυπριακά Τραγούδια», *Λαογραφία* 11 (1934/37) 629 ff., G. Papacharalambous, «Ἀπὸ τὴν παιδιόφραστον διήγησιν τετραπόδων ζώων», *Κυπριακά Γράμματα* 10 (1945/46) 262f., A. Sakellarios, *Τὰ Κυπριακά* II, Athen 1891, 203f.

Fragen zum Gesamtaufbau des Werks, zur Struktur und Topik der Einzelreden, wobei der *Poulologos* zu berücksichtigen gewesen wäre, sind nicht behandelt. Die gut gegliederte ausführliche Inhaltsangabe (48-54) wäre dazu ein erster Schritt gewesen.

Der Herstellung des eigentlichen Texts hatte offensichtlich das

Hauptaugenmerk der Hrsg. gegolten. Er ist überall gut lesbar und im ganzen sorgfältig erarbeitet. Wenn wir im einen oder anderen Fall eine andere Lesart vorzögen, so erheben wir damit nicht den Anspruch auf größere Gültigkeit. Das Problem des Titels ist inzwischen neu und umfassender behandelt durch den wohlbegründeten Aufsatz von N. Panagiotakis, «Παιδιόφραστος», a.a.O. 275-290.

VV. 4/5 und 7/8 würden wir die Lesart von CVL vorziehen. In V. 4 γέγραπται γὰρ εἰς ἔκκυσιν μαθήσεως καὶ πόθον hat auch C: πόθον, was im App. crit. nicht verzeichnet ist. V. 6 kommt nur in P vor und scheint uns ein überflüssiges Scholion zu V. 5 zu sein.

V. 18 korrigieren wir in γαγγλοουραδάτος, wobei wir auf 27 φουντοουραδάτος und 797 bzw. 884 κοντοουραδάτος hinweisen.

V. 30 bevorzugen wir die Lesart von CVL: βουλὴν τοιαύτην δίδουν.

V. 36 scheint uns νὰ τοὺς δουλεύη eindeutig besser, zumal wenn man V. 83, wo auch die Hrsg. diese Lesart im Text hat, berücksichtigt.

V. 44 und 327 bevorzugen wir mit Politis, Ποιητικὴ Ἀνθολογία I (nur für V. 44) μεγάλοπτην und verweisen auf V. 678 der HSS C und A.

V. 130 ist τζυκαλογλεῖφε die ältere Form in der ältesten HS.

V. 186 befriedigt πῆδησα nach L nicht. Die Lesarten der übrigen HSS lassen sich paläographisch (die Hrsg. liest in V statt ἀλήσκοσα: ἀλήσβωσα) auf ἀλίσχωσα zurückführen: ein falscher Aorist zu ἀλίσχω, oder, wie Wagner verbesserte, ἀλίσχω σε, was auch Kriaras in seinem Lexikon übernimmt? Die Bedeutung «hernehmen» scheint uns jedenfalls klar.

V. 309, der nur in P vorkommt, ist, wenn V. 307 beibehalten wird, zu streichen.

V. 426 wird πῆς statt πιῆς beibehalten, obwohl V. 247 bei der gleichen Handschriftenlage πιῆς in den Text genommen worden war.

V. 434 ziehen wir κούτλα «starke Stirn» dem unsicheren κούτζα vor.

V. 717/18 entsprechen V. 729a/30. Beide Verse zweimal in den Text zu setzen, erübrigt sich. Die handschriftliche Überlieferung legt den Platz 717/18 als Originalstelle nahe.

V. 806 ist ἐψημένον dem ὀψημένον vorzuziehen.

V. 837 ist nur in P überliefert, wo dann 838-843 fehlen. 837 scheint also statt 838-843 der anderen HSS zu stehen, nicht neben ihnen.

V. 949 ist μὲ φόβον καὶ κοιμᾶσαι vorzuziehen.

Mit Recht werden phonetische Varianten nicht vereinheitlicht: ραβδέας steht neben ραβδιές, μυσερὸς neben μυσαρὸς, εὐμορφος neben ἔμορφος. Auch Schreibungen wie σέλα entsprechen den heutigen Orthographiegewohnheiten bei der Herausgabe solcher Texte.

Weniger entscheidungsfreudig zeigt sich die Hrsg. bei der Kombination τσ und τζ sowie bei Schreibungen wie ἀρκοῦδα, μαῖμοῦ, σελᾶς u.a. Statt σταῦλος, σταυλίζω wäre besser στάβλος, σταβλιζώ, statt μανδύα besser μανδία, statt στραβοκεραία besser στραβοκερέα, statt βωδάκιν besser βοδάκιν geschrieben worden. Der Differenzierung der Neutra auf -μα und -μαν wurde nicht nachgegangen, πολυρράβδης, ἐρρουκάνισα, πλατυνορροῦθουνος, ἀναρροφισμα, κυμπόρραχος verlangen keine Schreibung mit zwei ρ.

Die Ausgabe enthält keinen Kommentar. So werden weder einzelne Lesarten oder Fragen zum Aufbau der Einzelreden und des Formelbestands diskutiert noch wird das üppig wuchernde volkskundliche Material in irgendeiner Weise aufgearbeitet. Einige Korrekturzusätze in dieser Richtung (zu V. 771 und V. 1078f, S. 151 zu φιδοροῦφος) sind ganz wahllos aufgegriffen.

Von den zum Teil kunsthistorisch beachtlichen Abbildungen der Tiere etwa aus der HS C wird keine Probe mitgegeben.

Die «Grammatical Observations» (115ff) scheinen lediglich «Accentuation, Phonetics, Morphology» und «Word Composition» zu behandeln. In Wirklichkeit gehören etwa die bei der Morphologie unter «Cases» aufgeführten Fälle zur Syntax, die allerdings sonst nicht bestückt wird.

Unter *Akzentuierung* sind nicht verzeichnet etwa αὔτος 810, λογγούς 841, auch im Glossar λογγός· ἄθερινά 630. ἔποθεν 999. Wo ist bei καμήλα, κουκιά, παραγωνιά, θυμιαμάτου, φρυγία, φράγκικον die von der Regel abweichende Akzentuierung?

Die unter *Vokalwechsel* ε>α, ε>ο, ο>α, α>ο, ε>ι genannten Erscheinungen gehören sämtlich in das Kapitel «Veränderung des vokalischen Anlauts», genauso wie ἐδικὸν bei (ι>ε). Die verbliebenen Belege für ι>ε wären zu differenzieren in Fälle in der Nähe von Liquiden (σίδερα, ἄχερα, nicht verzeichnet κέρ 204 und 270) und in Fälle in der Nähe von μ (νέμα, wohl auch das nicht verzeichnete ἐμικωλα 998, gegen Chatzidakis *MNE* II 343). Zu νέθω s. *MNE* II 343. Nicht behandelt sind Lauterscheinungen wie κρία 294 (s. *MNE* I 340), ἐπεθυμείς (s. *MNE* II 406) u.a.

Von den unter «Krasis» aufgezählten Belegen gehört τᾶλλα zu «Kontraktion», νά'μπης, νά'χαψα, ὀπού'χουν, νά'ναι, νά'σαι, ποῦ'στε zu «Aphärese des betonten Anlauts mit Übertragung des Tons auf die vorausgehende Silbe». Bei der Aphärese fehlt 'στράγγαλος. κατασαγούνα hat mit Kontraktion nichts zu tun. Bei der Prothesis fehlen ἀπήγασιν 87, ἐξεχάσης 213, ἐξεχειλίσης 588, ἐγροικήσει 961a, ἐξεστρέψει, ἐξηστρέψειν 951, ἀγκαρισματέα 718 und 730 und wohl auch ἰστία, ἰστέκεσαι bzw. ἐστέκεσαι.

Von den unter Konsonantenwechsel verzeichneten Fällen gehören ψ>ξ, πτ>φ, χ>φ nicht hierher (s. *MNE* I 291 bzw. 185), γχ>χ, νθ>θ, μπτ>πτ zu Verlust eines Nasals vor χ, θ (s. *MNE* I 161f) bzw. b>p, während βν>μν bzw. βμ>μ zur Assimilation gehört. Es fehlen die Erscheinungen: p>b im Anlaut: μπαίγνιον (37) u.a. (oft eine Eigenheit von C); k>g: ἀγκουμπιστήρια (880), γκολοβήν (355) u.a.; σταπίδας für σταφίδας 132, 288, 292. μεγάλαπτης (44, 327: ich würde das überlieferte μεγλόπτης vorziehen) und ἀπτία (328, 648) scheinen mir ein Hyperkorrektismus zu sein.

Die bei der *Morphologie* unter «Substantive: Eigennamen, Diminutiva, Augmentativa, Substantivsuffixe» u.s.w. aufgeführten Fälle gehören zur Wortbildungslehre. Bei der Substantivdeklinationslehre herrscht dadurch, daß nicht in Genera unterschieden wird, ein ziemliches Durcheinander. Bei einer Untergruppierung von «Nominativ und Akkusativ auf -αδες» fallen κριτάδων (60), ρηγάδων (250) aus dem System. Unter

eine Untergruppierung «Stammerweiterung im Plural» hätten dann auch ρηγάδες (297, 491, 757), σπαθαρομαχαιράδες (481), σουβλομανικάδες (481), τσαγγάδες (613), δοξαράδες (623), ἀμιράδες (879) und τορνάρηδες (613) aufgenommen werden sollen. Das Schluß -η von μυσερή (844) ist nicht unter «Vokativ -η an Stelle von -α» einzuordnen. Bei den Diminutiva auf -ιν ist in ἐλά-διν und περδίκ-ιν zu trennen, nicht in ἐλ-άδιν und περδ-ίκιν. Dazu gehörte auch λαγ-ούδιν (255). Die wichtige Gruppe der Feminina auf -ία, -έα, -ιά ist ganz unvollständig zusammengestellt: ἐγκαρυσματέα kommt auch 730 vor, ραβδέας und ραβδίας auch 222, dazu κοπρίαν, κοπρέαν 174, καλοστομαχία 476, κεντέα 390, κερατέα 1020, μερέα 1048, παλαμέα 1052, ραβδακιά 688.

Einige der Substantiv- und die Mehrzahl der Adjektivsuffixe sind altgriechisch und für die Wortbildung des Mittलगriechischen nicht neu. μωρόλαλος hat nicht das Suffix -αλος. Bei den Personalpronomina, von denen immer nur ein Beleg angegeben wird, fehlt τους (36, 83). Alt- und mittलगriechische Formen stehen oft undifferenziert nebeneinander bei Pronomina und Verben. Die Bemerkungen zum Imperfekt und Konditionalis gehören zur Syntax, ἀρκεῖ ist kein Imperativ (S. 128), die Bemerkungen zum Augment gehören zum Verb (doppeltes Augment auch ἐκατέβαλα 464). Κερατέα und παλαμέα sind keine Modaladverbien, sondern Substantive (S. 131), cf. z.B. κρούω σουβλέαν Prodrómika IV 87.

Unerlässlich für eine genauere Fixierung der Chronologie und Lokalisierung des Texts wäre die Zusammenfassung und gesonderte Behandlung der Fremdwörter gewesen. Einiges wie πάτος, λαντσούνιν, τσαλούνιν, γκρίζο, κόντης, μαρκατάντος, τσαμπουνίζω und σκάκος haben jetzt H. und R. Kahane im RB 561ff zusammengestellt, ἀνακαράδες, πρέδα, φουντουραδάτος, κόρδα, κουρτίνα, φέλεθρον, κυβερτωμένος, (ἐ)γκριματῶ, τζοχοῦφανδωμένος, παπούτσιν, τζαρκούλια, γρούντα u.a. hätten weitere Aufschlüsse gebracht.

Wird, wie im vorliegenden Fall, eine Übersetzung nicht mitgegeben, bekommt das Glossar eine besondere Bedeutung. Umso schmerzlicher sind hier die Lücken, Ungenauigkeiten und Fehler. Gravierend ist der Mangel an Parallelstellen aus der byzantinischen Literatur, an Verweisen auf irgendwelche Sekundärliteratur und die inkonsequente Behandlung abweichender Textstellen des App. crit. Nur in zufälligen Ausnahmefällen wird die vom kanonisierten Text abweichende Textstelle im Glossar berücksichtigt, was eine irreparable Verarmung des späteren Studiums am Text zur Folge hat.

(Leider) ohne Systematik in Wort und Beleg vermissen wir im Glossar die folgenden Wörter: ἀγροικῶ 961a αἰγίδιν 256. ἀλογάκιν 782. ἀλωπούτζα 429, 933a. ἀναντήρητος 319. ἀπέ 825 u.a. ἀπάνου 128, 170 u.a. ἀπολέμητος 907. ἀπομοναρέα 509. ἀποφυσῶ 1019. ἀργά 339. ἀρχόντισσα 304, 927c. ἀψὸς 125, 183. ἀψὸς 1053. βορβοροπηλοκύλιστος 612. βουδάκιν 591. γένος 120 (Sonderbedeutung). γύμα 603. γλείφω 140. γοργός 125, 183 u.a. γρούντα 927b. δαμάλιν 822. δειλιάζω 1065. δέσποινα 927g. δίδω («schlagen») 172, 227, («anstimmen») 1042. δουλεύω 36, 83. δράμω 1049, 1066. δρόμα 994.

ἐκκοιλιάζω 1054. εἰς ἐπήκοον 113. ζώφιν 973. καταλέγω 741. κατζικόπουλα 190. κλοτσάτος 748. κοντοποδαρομύτης 844. κόπτω («sich begeben, sich durchschlagen») 1072. κορασίδα 929. κουκιά 167. κουρούκλα 602. κουρτέσα 927 c. κούτλα 434. κρούω 1020, 1029, 1052. κύμπος 774. κυμπός 320. κυνηγέσι 765. λαγούδι 255. λείχω 140. λιμνοαναθρεμμένος 612. μεγαλαυχῶ 422. μεγάλονευρος 82. μέλιγγας 895. μερέα 1048, μικρούτσικος 574, 577. μίλιν 708. μουστακάτος 58. νυστάζω 950. ὀγκώνομαι 246. ὀλιγοστός 604. ὀλιγοτύτικος 358. ὄρεα, τὰ 234.295. ὄρη, ἡ 139. 140. παιδόπουλον 927, 928, 929. παστρεύω 766. πηγαίνω mit Typ ἀπηγαίνω 87. πλεξούδα 927 d, ποτίζω («zu trinken geben, tränken») 160. πούπετε 245. σάκτιν 493. συχοπίνω 246. τζιμούρι 328. τζυκαλογλεῖφος 130. φουμιστός 752. χοιρίδι 255. χωρίστρια 927e. ψεματάρισσα 285.

Mangelnde Präzisierung der Bedeutung: μετεώρισμα eher «Geistesblitz», cf. μετεωρίζομαι 115. χαλῶ eher «(los)lassen», hier «entrollen». μαγγαναρέα eher «Hexe» (< μαγγανεία. γουνομεσοφόριν eher «Pelzunterkleid». ἀποσκορακίζομαι eher «zum Teufel geschickt werden, abhauen». ζαβία eher «Beschränktheit, Dummheit». τζιληπουρδῶ u. ä. warum «for joy»? ταβλαμπάσια eher «Trommel, Pauke» (s. REW8513). γραμματικός eher «Lehrer», nicht «a clerk». ἐν, ἔναι, ἐνί «is», wann aber «sind»? εἶναι, εἶσαι, εἶμαι sind nicht verzeichnet. κέντουκλον eher «Decke» (s. Diokletians Preisedikt, ed. S. Lauffer, Berlin 1971, 239).

Falsche Angaben zu einzelnen Wörtern: καταλῶ, nicht καταλύω. σπιθαμογένης nicht statt «short, belonging to a dwarfish family» («mit einem spannenlangen Bart»? ἀπτιν, nicht ἀπτιν. κοιλιοχορδοφάσα, nicht κοιλιοχορδοφάς. μοθηρόν, τὸ «Schwein», nicht μοθηρός «malicious, wicked». ὄνικα, τὰ Esel, nicht «species of donkeys». κερατέα und παλαμέα sind Substantive: der Stoß mit dem Horn bzw. der Schlag mit der flachen Hand. μεγαλοματζουκάτος = μεγάλόψωλος. ἄλευρον 445 P, am Ort steht ἀλεύρι. δεσποινάτος «für Königinnen», nicht δεσποινάτον, τὸ «of a lady». ἐκζεστός, nicht ἐκζεστόν. μωροατζίγγανος (< μῶρος + ἀτζίγγανος, nicht < μῶρος + ἄ., cf. μαυροκατζίβελλος Krasopateras V. 13. κουτζουτία ist Adjektiv, kein Substantiv, besser: κουτζουαπτία (cf. ἀπτία in 328, 648, 678, 774 und μεγαλόπτῆς in 44 und 327). βρωμοφηκάρα 846 ist Femininum und geht nicht auf βρωμοφηκάρης zurück.

Der Mangel an weiterführender Literatur macht es oft schwer, wenn nicht unmöglich, die angegebenen Bedeutungen zu verifizieren. Besonders dankbar wäre man für genauere Informationen etwa bei: κούτζα, τζοχοῦφανδωμένος, γούλα, δρομάχιν, ἐγκριματῶ, φαγκρίν, καταμαγούλα, ζαρκούλια.

Eine Information wie «a kind of hat» bei καπάσιν, σαρπούζιν, σαρσαρόλιν und σκούφιν reicht nicht aus. Die Endungen auf -ιν verlangten eine Vereinheitlichung: -ι(ο)ν ist nicht immer korrekt. Statt ὀξούγγιν 852 wäre besser ἀξούγγιν als ursprünglicher Typ im Glossar aufgenommen mit der weiteren Nebenform ἐξούγγιν. Statt ἀγκουμπιστήριν ist ἀκουμπιστήριν aufzunehmen, statt συντυγγάνω συντυχαίνω. Zu den Belegen von αἰμοβόρος gehören auch die von ὀμοβόρος und μοβόρος (auch im Text nicht konsequent behandelt). ἀκμῆν und ἀκόμη gehören zu einem Lemma ohne differenzierte Bedeutung, genauso wie εὔμορφος und ἔμορφος oder ραβδέα und ραβδιά. ἐγκαρισματέα steht besser bei γκαρισματέα.

Die Druckfehler halten sich in engen Grenzen. So wäre etwa 571 φεύγεται in φεύγετε, 1016 ὀρκοκαταλύτης in ὀρκο ..., 1053 ἀψὺς in ἀψύς und im Glossar ἀρνά in ἀρνά, αἰμοβόρος in αἰμόβορος, χαράστην in χαρὰ σὲ und in der Bibliographie s.v. Academy κοινῆς in κοινῶς zu verbessern. Im Glossar ist auf S. 144 eine Gruppe von 16 Wörtern

beim Setzen verrutscht: nach κλωστρα muß κοιλιχορδοφᾶς folgen, die Wortgruppe dazwischen muß nach dem Ende der zweiten Spalte stehen. Folgeschwer ist ein «Druckfehler», der auf einem Mißverständnis zu beruhen scheint: werden mehr als ein Vers im App. crit. als in einer HS fehlend bezeichnet («om.»), so sind alle für uns nachprüfbaren Angaben für das Ende der Lacuna um jeweils einen Vers falsch verzeichnet. Bei Angaben wie «717-719 om. C» ist grundsätzlich der letzte Vers, hier also 719, in der HS vorhanden, so daß die Angabe korrekt hier «717-718 om. C» hätte lauten müssen. Oft ist eine aus dem als fehlend bezeichneten Vers abweichende Lesart zum entsprechenden Vers selbst angegeben. Diese Falschzählung durchzieht den gesamten kritischen Apparat.

Alle diese Lücken zu füllen oder «Fehler» zu sehen, ist für eine Doktordissertation weder verlangt noch erforderlich. Der Verfasserin philologischer Scharfsinn und das sichere Gespür bei der Handschriftenkollationierung haben zunächst einen soliden Text der Vierfüßlergeschichte erbracht. Auf ihm läßt sich gewiß eine erschöpfendere und wissenschaftlich befriedigendere Auswertung aufbauen, die für die meisten Fragen noch gar nicht erst begonnen hat.

HANS EIDENEIER

B. N. Τατάκη, Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρηῆς (1605/7-1658), Βενετία 1973 (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν σπουδῶν, ἀρ. 5).

«Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας καὶ παιδείας γνωρίζουν καλὰ πόσο σπάνιες εἶναι οἱ ἀξιόλογες ἐργασίες ποὺ ἔχουν ἀφιερῶθῃ στὸ ἔργο καὶ τὴ δράση τῶν λογίων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἔτσι, τὸ πλουσιότατο ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ παραμένει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνεκμετάλλευτο καὶ ἀνέκδοτα τὰ περισσότερα ἔργα τῶν λογίων, ποὺ κατὰ τοὺς τέσσερις αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας ἀναλώθηκαν στὸ φωτισμὸ τοῦ «δουλεύοντος γένους».

Ἐνα μεγάλο κενὸ ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ ἡ μονογραφία τοῦ καθηγητοῦ Τατάκη γιὰ τὸν Γεράσιμο Βλάχο. Δίνει, ὅπως μᾶς ἔχει συνηθίσει, μιὰ ὑποδειγματικὴ στὸ εἶδος τῆς πραγματείας, μάθημα καὶ κάλεσμα μαζὶ γιὰ τοὺς νεώτερους ἐρευνητὲς φιλολόγους, «νὰ δοῦν πόσο πλούσια θέματα ἔρευνας προσφέρει ὁ Βλάχος μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὰ τόσα ἀνέκδοτα ἔργα του» (σ. 152).

Ὅπως ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. σημειώνει στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου του, σκοπὸς τῆς ἐργασίας του, ποὺ εἶναι καρπὸς τῆς ἔρευνάς του στὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, εἶναι ἡ παρουσίαση τοῦ ἔργου, δημοσιευμένου καὶ ἀνέκδοτου, ἑνὸς σημαντικοῦ ἐκπρόσωπου τοῦ 17ου αἰῶνα, τοῦ Γεράσιμου Βλάχου (1605-1685), μητροπολίτου Φιλαδελφείας. Ἡ πραγματεία χωρίζεται σὲ δύο ἐνότητες. Ἡ πρώτη εἶναι ἀφιερῶμένη στὴ βιογραφία, τὴν παρουσίαση καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν συγγραμμάτων τοῦ Βλάχου, καὶ ἡ δευτέρα στὴν ἀνάλυση μερικῶν ἀπὸ τὰ ἔργα του. Γιὰ τὸν Βλάχο εἴχαμε ὡς τώρα τὴν ἐκτεταμένη μελέτη τοῦ Γ. Σπυριδάκη¹. Ἡ ἔρευνα τοῦ συγγρ. ἔφερε στὸ φῶς νεώτερα σημαντικὰ στοιχεῖα

1. Γ. Σπυριδάκη, «Γεράσιμος Βλάχος (1607-1685)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 21 (1949) 70-106.

πού πλουτίζουν τὴ βιογραφία του¹.

Ὁ Γεράσιμος Βλάχος γεννήθηκε ἀπὸ εὐγενικὴ οἰκογένεια στὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης καὶ ἐκεῖ μεγάλωσε «στὴν πιὸ καλὴ ὥρα τῆς θαυμαστῆς πνευματικῆς ἀκμῆς τῆς» (σ. 6). Ἐκεῖ φαίνεται ὅτι ἔκαμε σοβαρὲς σπουδές, καὶ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι μαθήτευσε στὸ σπουδαιότερο γιὰ τὴν ἐποχὴ πνευματικὸ ἴδρυμα τοῦ Χάνδακα, τὸ Συναϊτικὸ Μετόχιο τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Ἐτσι ἡ μόρφωση τοῦ Βλάχου, πού τὸν δείχνει ἐνωρὶς μνημένο στοὺς ἀνώτερους κύκλους τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν, φανερῶναι τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο διδασκαλίας στὴ σχολὴ αὐτῆ τῆς Κρήτης. Τὸ 1640 ὁ Βλάχος γράφει στὴν Κρήτη τὸ πρῶτο ἔργο του: *Εἰς ἅπασαν τὴν φυσικὴν πραγματεῖαν προσιμακὰ ζητήματα*, καὶ εἶναι ὅπως ἀναφέρεται στὸν τίτλο, ἱερομόναχος. «Ὅλα τὰ τεκμήρια τὰ σχετικὰ μὲ τὴ δράση τοῦ Βλάχου στὸν Χάνδακα τὴν κρίσιμη αὐτὴ καὶ τραγικὴ ἐποχὴ πληροφοροῦν «εὐγλωττα γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνονταν ὁ Βλάχος τὰ κοινωνικὰ χρέη του» (σ. 10). Δὲν περιορίζεται μονάχα στὴ συγγραφή καὶ τὸ κήρυγμα. «Θεωρία καὶ πράξη βρίσκονται σὲ θαυμαστὴ ἀρμονία», παρατηρεῖ ὁ συγγρ. Ὁ Βλάχος δίνεται στὴ δράση μὲ ὅλη του τὴ δύναμη, ὡς τὴν αὐτοθυσία, χωρὶς νὰ σταματᾷ καὶ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, ἀφοῦ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του, πού ἀναφέρονται στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία, φαίνεται ὅτι τὰ ἔχει συγγράψει αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Ὡς τὸ 1655 ζῆ συνεχῶς στὴν Κρήτη. Ἴσως ταξιδεῦει καὶ στὴ Βενετία, γιὰ τὸ 1650 ὑποβάλλει ὑποψηφιότητα γιὰ τὴ θέση τοῦ διδασκάλου τῆς Σχολῆς τῆς ἑλληνικῆς Κοινότητος. Τὸ 1655 ὅμως καταφεύγει ἐκεῖ ὀριστικά, συνοδευόμενος ἀπὸ τοὺς δύο ἀνεψιούς του πού προστατεύει, τὸν Ἀρσένιο Καλούδη καὶ τὸν Γρηγόριο Βλάχο. Εἶναι σκληρὰ ταλαιπωρημένος, μὲ ἐπισφαλῆ υγεία, καὶ οικονομικὰ ὀλοκληρωτικὰ κατεστραμμένος. Ἐχει τὸν τίτλο τοῦ ἡγουμένου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Σκαλωτοῦ καὶ προεστῶτος τῆς Μονῆς Στροβηλέας. Ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1655 διορίζεται διδάσκαλος τῆς Σχολῆς τῆς Κοινότητος, θέση πού θὰ τὴ διατηρήσει ὡς τις ἀρχές τοῦ 1662. Στὴ Βενετία ἐπιδίδεται στὸ διδακτικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο του. Τίτλοφορεῖται: «διδάσκαλος τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους», δηλαδὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς. Ὁ συγγρ. ἐρμηνεύοντας τὸν τίτλο αὐτὸν τοῦ Βλάχου δίνει μὲ τις παρατηρήσεις πού διατυπώνει ἀπάντηση σ' ἓνα πρόβλημα πού συχνὰ ἀντιμετωπίζουν οἱ ἐρευνητὲς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς σχετικὰ μὲ τις σπουδὲς τῶν λογίων, πού μολονότι δὲν ἐσπούδασαν στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, ἀπέκτησαν ὅμως στὴ Βενετία μιὰ σοβαρὴ καὶ ἐπιμελημένη φιλοσοφικὴ κατάρτιση. Πιστεῦει δηλαδὴ ὁ συγγρ. ὅτι μὲ τὸν τίτλο «διδάσκαλος τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους» ὑποδηλώνεται ἡ ὑψηλὴ στάθμη τοῦ διδακτικοῦ ἔργου στὴ Σχολὴ τῆς Κοινότητος (σ. 16). Καὶ προτρέπει στὴ ἔρευνα «τοῦ σημαντικοῦ τούτου γεγονότος» γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, «τῆς διδασκαλίας δηλαδὴ τῶν ἐπιστημῶν στὴ Βενετία σὲ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα ἀπὸ Ἑλληνα διδάσκαλο σὲ ἑλληνικὸ ἀκροατήριον» (σ. 16).

Τὸ πολὺπλευρο διδακτικὸ ἔργο τοῦ Βλάχου καὶ οἱ ἐκδόσεις τῶν δύο ἔρ-

1. Βλ. ἐπίσης Ariadna Camariano Cioran, «Κώδικες περιέχοντες διδακτικὰ ἔγχειρίδια Γερασίμου Βλάχου τοῦ Κρητὸς ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας» *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθῆναι 1974, τσ. Β', σ. 16-26, ὅπου περιέχονται ἐνδιαφέροντα στοιχεία.

γων του (*Ἀρμονία ὀριστική τῶν ὄντων*, Βενετία 1661 και *Θησαυρὸς τετραγλωσσος*, Βενετία 1664) τὸν κατέστησαν γνωστὸ στὸν κύκλο τῶν λογίων και τοῦ χάρισαν ἐπίσης τὴν ἐκτίμηση και τὴ φιλία πολλῶν προσωπικοτήτων τῆς ἐποχῆς (σ. 17). Ἡ ἐπιστημονικὴ συνεργασία του με τὸν Γάλλο ἀββὰ Combeffis μᾶς ἀποκαλύπτει τὸν Βλάχο συλλέκτη σπανίων χειρογράφων και δόκιμο φιλόλογο. Ὁ συγγρ. σημειώνει ἀκόμη κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ τῆς ζωῆς τοῦ Βλάχου στὴ Βενετία τὴν ἐθνικὴ δράση του και τὶς προσπάθειές του νὰ συγκινηθῆ τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Λεοπόλδο Α', ἀφιερώνοντάς του πότε τὴν ἔκδοση τῆς *Ἀρμονίας* του, πότε τὸν *Παραβαρρυντικὸν λόγον* του. Εἶναι ἀκόμη ὁ Βλάχος, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγρ., ὁ πρῶτος ποὺ «σκέφτηκε ν' ἀπευθυνθῆ στὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας» με σκοπὸ νὰ τὸν συγκινήσῃ ὥστε νὰ θελήσῃ ν' ἀναλάβῃ τὴν προσπάθεια τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Ἑλλάδας.

Ὅταν ὁ Βλάχος ἔχασε τὴ θέση τοῦ διδασκάλου τῆς Σχολῆς τῆς Κοινοτήτος, στὶς ἀρχές τοῦ 1662, ζήτησε ἀπὸ τὴ Βενετικὴ Γερουσία νὰ τοῦ παραχωρηθῆ κάποια διαθέσιμη μονὴ τῆς Κέρκυρας. Ἔτσι, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1666 τοῦ παραχωρήθηκε ἡ μονὴ Παλαιοπόλεως Κερκύρας, ὅπου ἐγκαταστάθηκε με τοὺς δύο ἀνεψιούς του. Ἐζῆσε ἐκεῖ δεκαεξὶ χρόνια, πλούσια σὲ κηρυγματικὴ δράση, ἀλλὰ και σὲ συγγραφικὸ ἔργο. Ὁ Βλάχος ἐπιβάλλεται πάντοτε με τὸ ἦθος και τὴ βαθιὰ μόρφωσή του, και ὅσοι τὸν γνωρίζουν θαυμάζουν τὴ σοφία του και τὴ θαυμασία βιβλιοθήκη του ποὺ συνεχῶς τὴν πλουτίζει.

Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ Κεφαλαίου Α' εἶναι ἀφιερωμένο στὴν τελευταία περίοδο τοῦ βίου τοῦ Βλάχου. Μετὰ τὴν ἐκλογὴ του ὡς Μητροπολίτου Φιλαδελφείας ἐπιστρέφει ὀριστικὰ πιά στὴ Βενετία, ὅπου θὰ ζήσῃ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του, δηλαδὴ μιὰ πενταετία, ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του (24 Μαρτίου 1685). «Κατὰ τὰ χρόνια αὐτὰ ἡ δράση τοῦ Βλάχου ὡς λογίου και συγγραφέα, ἀλλὰ και ὡς ὑπεύθυνου ἐκκλησιαστικοῦ ἡγέτη τῶν ὀρθοδόξων τῆς Βενετίας, δὲν ἔπαψε νὰ εἶναι ἀδιάκοπη και ζωντανή» (σ. 25). Τὸ μαρτυροῦν οἱ δύο τελευταῖοι τόμοι τῶν *Διδαχῶν* του και ὁ ἀνέκδοτος κώδικας τῶν πράξεών του, ποὺ ὁ συγγρ. ἐμελέτησε κατὰ τὴν ἔρευνά του στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Κοινοτήτας. Ὁ συγγρ. σημειώνει τὴ σημασία νὰ μελετηθῆ και νὰ ἐκδοθῆ ὁ τόμος αὐτός, ποὺ τὸν θεωρεῖ πολὺτιμὴ πηγὴ ἱστορικῶν πληροφοριῶν. Ἡ ἔκδοσή του θὰ φωτίσῃ καλύτερα τὴ δράση τοῦ Βλάχου ὡς ἀρχιερέως, ποὺ φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζεται, ὅπως και ἡ ὑπόλοιπη ζωὴ του, ἀπὸ ὑψηλὸ ἦθος και πολὺπλευρα ἐνδιαφέροντα. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ κλείνει με τὴν παράθεση χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὴ διαθήκη ποὺ συνέταξε ὁ Βλάχος λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του.

Τὸ Κεφάλαιο Β' εἶναι ἀφιερωμένο στὴν τύχη τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βλάχου, ποὺ με τὴ διαθήκη του τὴν κληροδότησε ὀλόκληρη «εἰς τὴν σεβασμίαν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Γραικῶν... πρὸς τιμὴν τῆς ἐθνότητός μας». Ἡ θέλησή του νὰ λειτουργήσῃ ὡς δανειστικὴ βιβλιοθήκη «δείχνει τὸ καλλιεργημένο και προοδευτικὸ πνεῦμα του και τὸν πόθο του νὰ ὀφελήσῃ ὅσο μπορεῖ περισσότερο τὴν ἐθνότητα». Ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη αὐτὴ δὲν σώζεται σήμερα παρὰ μονάχα ὁ αὐτόγραφος κατάλογός της, ποὺ παρέχει τοὺς τίτλους 1115 ἔργων, πολλῶν χειρογράφων, πολὺ συχνὰ και αὐτόγραφων τοῦ Βλάχου. Ὁ συγγρ. δίνει μιὰ σύντομη περιγραφικὴ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τῆς πλουσιότατης αὐτῆς βιβλιοθήκης, ποὺ φανερώνει τὴν παιδεία τοῦ ἰδιοκτήτη της ἀλλὰ ἀποκαλύπτει ἐπίσης και τὶς πηγές τῶν συγγραμμάτων του.

Τὸ Κεφάλαιο Γ' ἀσχολεῖται μὲ τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Βλάχου καὶ μὲ τὴ χρονολόγησή του. Τὸ πρῶτο μέρος: «Συγγράμματα τοῦ Γερασίμου Βλάχου», χωρίζεται σὲ τρεῖς ἐνότητες. Στὴν πρώτη παραθέτονται ἀπὸ τὸν αὐτόγραφο κατάλογο τοῦ Βλάχου τὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα, ὅπως ἀκριβῶς τὰ εἶχε κατατάξει ὁ ἴδιος στὸν πίνακα. Πρῶτα οἱ 12 τόμοι τῶν *Διδαχῶν* του, ποὺ καλύπτουν τὸ κηρυγματικὸ ἔργο ὁλόκληρης τῆς ζωῆς του καὶ εἶναι καταγραμμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο μὲ χρονολογικὴ τάξη. Ἀκολουθοῦν τὰ ἄλλα χειρόγραφα ἔργα του, καταταγμένα σὲ τρεῖς κατηγορίες: α) Γραμματικά, β) Ἐγκύκλιος παιδείας, γ) Εἰς τὴν Λογικὴν, καὶ δ) Φιλοσοφικά. Στὸν πίνακα αὐτὸν δὲν περιέχονται ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Βλάχου ποὺ μᾶς ἔχουν παραδοθῆ. Γι' αὐτὸ ὁ συγγρ., ἀφοῦ δώση πρῶτα, στὴ δευτέρη ἐνότητα τοῦ κεφαλαίου, τὸν πλήρη κατάλογο τῶν τυπωμένων ἔργων, θὰ ἀφιερῶσθ τὴν τρίτη ἐνότητα στὰ χειρόγραφα ἔργα, ὅσα δὲν περιέλαβε ὁ ἴδιος ὁ Βλάχος στὸν πίνακα τῆς δωρεᾶς. Ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος ὁ συγγρ. ἀκολουθεῖ ἐδῶ κυρίως τὴν κατάταξιν τοῦ καταλόγου χειρογράφων ποὺ δημοσίευσε ὁ Γ. Σπυριδάκης καὶ προσθέτει ὅσα νεώτερα ἔχει βρῆ.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ Κεφαλαίου Γ' ἀφιερώνεται στὴ χρονολόγησιν τῶν ἔργων τοῦ Βλάχου¹. Γιὰ τὰ ἔργα ποὺ δὲν φέρουν χρονία στηρίζεται στὸν «τίτλο» ποὺ τοῦ ἀποδίδουν κάθε φορά τὰ χειρόγραφα, καὶ ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔχει παρατηρήσει, παραλλάσσει κατὰ τις τέσσερις περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ Βλάχου. Ἐνῶ δηλαδὴ στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς Κρήτης σημειώνεται μονάχα: «ἱερομονάχου τοῦ Κρητός», κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετίας Α' ἔχουμε πάντοτε τὸν τίτλο: «τοῦ τῶν ἐπιστημῶν κατ' ἀμφοτέρας τὰς διαλέκτους καθηγητοῦ» ἢ «κοινοῦ διδασκάλου» ἢ «ταπεινοῦ κήρυκος». Στὴν Κέρκυρα παραλείπεται τὸ πρῶτο μέρος τοῦ παραπάνω τίτλου καὶ ἀναφέρεται μονάχα ὡς «τῶν ἐπιστημῶν ὑψηγῆτης» ἢ «καθηγητῆς» ἢ «διδάσκαλος». Ὁ συγγρ. θεωρεῖ «τὸ ἐγχείρημα παράτολμο», τὴν προσπάθειαν δηλ. χρονολογικῆς κατατάξεως τῶν ἔργων χωρὶς νὰ ἔχουν ἐξετασθῆ τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ δίνεται τουλάχιστον ἔτσι μιὰ «πρώτη ἀδρομερῆς εἰκόνα τῆς πορείας τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀνάπτυξης τῶν ποικίλων ἐνδιαφερόντων τοῦ Βλάχου» (σ. 47). Ἐτσι ἡ συγγραφικὴ παραγωγή τοῦ Βλάχου διαιρεῖται σὲ τέσσερις περιόδους: Κρήτης (ὡς τὸ 1655), Βενετίας Α' (1655-1663 περίπου), Κερκύρας (1663-1680) καὶ Βενετίας Β', καὶ σὲ καθεμιὰ προτάσσονται τὰ χρονολογημένα ἔργα καὶ ἀκολουθοῦν ὅσα, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ συγγρ., ἀνήκουν στὴν ἴδια περίοδο.

Γενικὰ ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι στὴν πρώτη ἐποχὴ (τῆς Κρήτης) ἀνήκουν τὰ ἔργα τοῦ Βλάχου τὰ ἀφιερωμένα σὲ ἀριστοτελικά θέματα, ἐνῶ ἡ δευτέρη (Βενετίας Α') εἶναι «ἐκπληκτικὰ πλούσια ... τόσο σὲ φιλοσοφικὰ ὅσο καὶ φιλολογικὰ ἔργα» (σ. 52), θεωρεῖ ἐπίσης πιθανὸ νὰ ἔφερε ὁ Βλάχος ἔτοιμο ὑλικὸ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ νὰ τὸ ἐπεξεργάστηκε στὴ Βενετία. Στὴν ἐποχὴ τῆς Κερκύρας τέλος ἀνήκουν κυρίως τὰ θεολογικὰ ἔργα.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὴν παρουσίασιν καὶ τὴν ἀνάλυσιν ἔργων τοῦ Βλάχου. Ὁ συγγρ., μὲ βάση τὰ τυπωμένα καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Βλάχου ποὺ ἐμελέτησε, τὸν παρουσιάζει ὡς συγγρα-

1. Τίς παρατηρήσεις μου στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Βλάχου, ποὺ ἀποτελέσαν τὸ ἀντικείμενο χωριστῆς μελέτης βλ. παραπάνω σ. 375 κ.έ.

φέα, φιλόλογο και φιλόσοφο και αναλύει ἐδῶ πέντε ἀπὸ τὰ βασικότερα και ἀντιπροσωπευτικότερα ἔργα του.

α) *Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετραγλωσσος*, Βενετία 1659. Τὴν παρουσίαση τοῦ ἔργου συμπληρώνει μιὰ ὀλόκληρη σειρὰ ἀπὸ παρατηρήσεις και συμπεράσματα. Ὁ Βλάχος με τὸ ἔργο αὐτό, πού οἱ δύο ἐπανεκδόσεις του μέσα στὸν 18ο αἰῶνα εἶναι ἀπόδειξη τῆς ἀξίας του γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῆς ἐποχῆς, καθιερώνεται ὡς ὁ πρῶτος νεοέλληνας λεξικογράφος. Βάση τοῦ λεξικοῦ ἀποτελεῖ ἡ κοινὴ νεοελληνικὴ («ἡ ὀμιλούμενη γλῶσσα»), και σκοπὸς τοῦ συγγραφέα του νὰ βοηθήση «ὅποιον διψᾷ γιὰ μόρφωση» (σ. 60). Σημειώνει ὁ συγγρ. ὅτι γιὰ τὴν ἱστορία τῆς γλῶσσας μας ἀξίζει νὰ μελετηθῇ ἡ γλῶσσα πού παίρνει ὁ Βλάχος γιὰ βάση τοῦ λεξικοῦ του, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ «τὴ γλωσσικὴ πραγματικότητα τοῦ καιροῦ του» (σ. 60).

β) *Περὶ γραμματικῆς μεθόδου*, ἔργο ἀνέκδοτο, παραδίδεται ἀπὸ ἓνα μόνον χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης¹. Ὁ συγγρ. εἶναι ὁ πρῶτος πού τὸ μελέτησε. Πρόκειται, ὅπως παρατηρεῖ, γιὰ ἓνα λιτὸ ἐγχειρίδιο γραμματικῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, «πού κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη και διδάσκει στὸ μαθητὴ τὴν ἄρθρωση ὅλης τῆς γραμματικῆς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς στὸ γενικὸ σχῆμα και πνεῦμα της» (σ. 65).

γ) Τὸ *Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως* εἶναι και αὐτὸ ἀνέκδοτο και σώζεται ἐπίσης σὲ χειρόγραφο τῆς Μαρκιανῆς². Διαιρεῖται σὲ τρία βιβλία. Ὁ συγγρ., ὕστερα ἀπὸ τὴ μεθοδικὴ ἀνάλυση και παρουσίαση τοῦ ἔργου, πού εἶναι και αὐτὸ διδακτικὸ ἐγχειρίδιο, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἔργο «διέπεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία και βυζαντινὴ παράδοση», ἡ ἀνάπτυξη ὅμως και ἡ σύνθεση φέρουν τὴν προσωπικὴ του σφραγίδα, και ἀποτελεῖ «ἓνα σημαντικὸ κρίκο στὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς σκέψης ὡς πρὸς τὰ ρητορικὰ» (σ. 92). Σημειώνει ὁ συγγρ. πόσο σημαντικὸς ὑπῆρξε ὁ ρόλος τοῦ διδασκάλου και ἱεροκήρυκα Βλάχου στὴ δημιουργία τοῦ κλίματος πού ἀνέδειξε σειρὰ ὀλόκληρη ἀπὸ ἀξιόλογους ἐκκλησιαστικοὺς ρήτορες τὸν αἰῶνα πού ἀκολούθησε, με κορυφαῖο τὸν Μηνιάτη³. Θεωρεῖ ἐπίσης ἀπαραίτητη τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα και ἀντιπαραβολὴ πρὸς τίς πηγές, ὥστε νὰ ἀξιολογηθῇ σωστὰ ἡ συμβολὴ τοῦ Βλάχου. Ὁ ἴδιος δίνει τὸ ὑπόδειγμα τῆς ἔρευνας αὐτῆς. Ὁδηγημένος ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ὁ Βλάχος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐγνώριζε τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ ἀμέσου προκατόχου του διδασκάλου στὴ Σχολὴ τῆς Κοινότητος, Θεόφιλου Κορυδαλέα, και μάλιστα τὴν ἔκδοση τοῦ *Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων και Ἐκθέσεως ρητορικῆς* (Λονδῖνο 1624), ἀφοῦ μάλιστα συγγράφει και ὁ ἴδιος ἔργα με ἀντίστοιχο περιεχόμενο (*Περὶ ἐπιστολικοῦ χαρακτήρος και Περὶ ρητορικῆς δυνάμεως*), ὁ συγγρ. ἀντιπαραβάλλει ἀντίστοιχα χωρία τῶν δύο συγγραφέων, ἀποκαλύπτοντας ἔτσι πολλὰ ταυτόσημα χωρία τὰ ὁποῖα παραθέτει.

Οἱ παρατηρήσεις και οἱ διαπιστώσεις τοῦ συγγρ. γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα και τὰ ἐρωτήματα πού γεννῶνται αὐτόματα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς παραβολῆς, εἶναι προϊόντα σοφῆς κριτικῆς σκέψης. Ἀφοῦ ἐπισημάνη τὰ στοιχεῖα

1. *Cod. graec. Cl. X, 36* (Coll. 1393).

2. *Cod. graec. Cl. VIII, 15* (Coll. 1224).

3. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ στὴ Βενετία βλ. Ἄθ. Καραθανάση, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (1534-1788)», *Θησαυρισματα* 9(1972) 137-180.

πού χαρακτηρίζουν και διαφοροποιούν τὰ δύο ἔργα πού παραβάλλει, καθορίζει και ἀξιολογεῖ τὴν προσφορά τῶν δύο συγγραφέων στὴ Ρητορική. Κρίνει πῶς ἡ ὑπαρξὴ «ταυτῶν χωρίων» πρέπει νὰ ὀφείλεται περισσότερο σὲ κοινὲς πηγές παρὰ στὸ ὅτι ὁ Βλάχος ἀντιγράφει τὸν Κορυδαλέα. Θεωρεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βλάχου «ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς στενοὺς δεσμούς του μὲ τὶς πηγές και τὰ λογῆς ἐγγχειρίδια ... δὲν λείπει ἡ πρωτότυπη διαπραγματεύση, ἡ παρουσία τοῦ συγγραφέα» (σ. 95). "Ἔτσι τονίζεται ἀκόμη μιὰ φορὰ ἡ συμβολὴ τοῦ Βλάχου, μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ ρητορικὰ ἔργα του και μὲ τὶς διδασχές του, στὴν καλλιέργεια τῆς ρητορικῆς κατὰ τὸν 17ο αἰώνα.

δ) Στὸ τέταρτο Κεφάλαιο ἀναλύεται ἡ ἐπίσης ἀνέκδοτη λογικὴ πραγματεία τοῦ Βλάχου: *Εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν πραγματείαν τοῦ Ἀριστοτέλους παραφράσεις και ζητήματα*. Καὶ τὸ χειρόγραφο αὐτὸ βρίσκεται στὴ Μαρκιανῆ Βιβλιοθήκη¹. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ ἀντίγραφο ἔχει γίνεῖ τὸ 1653 στὸν Χάνδακα. Ὁ συγγρ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ εὐρύτητα τοῦ τίτλου δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου. Δηλαδή ὁ κώδικας μᾶς παρέχει ὄχι «Εἰς ἅπασαν τὴν λογικὴν ... παραφράσεις και ζητήματα» ἀλλὰ μονάχα «Προοιμιακὰ ζητήματα» στὴ Λογική.

Προτάσσονται ὀρισμένα ἀπαραίτητα στοιχεῖα «γιὰ τὴ σωστὴ τοποθέτηση και ἀποτίμησις τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου τοῦ Βλάχου», ἀρχίζοντας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς και τὰ ἔργα πού ἀναφέρει στὸ ἔργο του αὐτό, δηλ. τὸν σχολαστικὸ φιλόσοφο τοῦ 15ου αἰώνα Paulus Venetus, μὲ τὸ ἔργο τοῦ ὁποῦ ὅμως δὲν διαπιστώνεται συγγένεια, και τὸν διάσημο φιλόσοφο Duns Scotus, μὲ τὸ ἔργο τοῦ ὁποῦ *Questiones in Universam Logicam Aristotelis* παρατηρεῖ ὁ συγγρ. συγγένεια μεθόδου. Ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Βλάχου πρὸς τὸ ἀνάλογο τμῆμα τοῦ εἰσαγωγικοῦ μέρους τοῦ ἔργου τοῦ Κορυδαλέα *Εἰς ἅπασαν τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπομνήματα και ζητήματα* (Βενετία 1729) παρατηρεῖ τὰ ἀκόλουθα: «Ἵπάρχει φυσικὰ συγγένεια μεταξὺ τῶν δύο λογίων, ἀλλὰ αὐτὴ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι κυρία πηγὴ και τῶν δύο εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης» (σ. 89). Σημειώνει ἐπίσης ὅτι τὸν Βλάχο, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Κορυδαλέα, τὸν χαρακτηρίζει ἡ χωρὶς καμιά ἐπιφύλαξη ἀποδοχὴ τῆς ἀπόψεως τῶν νεωτέρων, ὅταν «ἡ ἀποδεικτικὴ διαδικασία ὀδηγῆ πρὸς αὐτό» (σ. 99).

Μετὰ τὴν παράθεση τῶν περιεχομένων ὁ συγγρ. προχωρεῖ στὴν λεπτομερῆ ἀνάλυση τῶν ἐννέα ζητημάτων τῆς Λογικῆς αὐτῆς πραγματείας τοῦ Βλάχου, πού, ὅπως παρατηρεῖ, εἶναι μιὰ φιλοσοφικὴ και ἐπιστημολογικὴ ἔρευνα τοῦ ἐρωτήματος, «τί εἶναι ἡ λογικὴ». Στὴν ἀνάλυση αὐτὴ προχωρεῖ ὁ συγγρ. μὲ τὴ γνωστὴ του μεθοδικότητα. Νομίζω, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ὅτι εἶναι ἡ πρώτη φορὰ πού ἓνα φιλοσοφικὸ ἔργο "Ἐλληνα λογίου τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τῆς Τουρκοκρατίας γίνεται ἀντικείμενον συστηματικῆς φιλοσοφικῆς μελέτης ἀπὸ ἓναν σύγχρονον φιλόσοφον. Ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὴν πορεία τῆς σκέψης τοῦ Βλάχου, τὴ μέθοδόν του στὴν κατὰστρωση κάθε ζητήματος, και βρίσκει συχνὰ τὴν εὐκαιρίαν νὰ φωτίζη και νὰ ξεδιαλύνῃ θέματα περίπλοκα και συγκεχυμένα. Γιατὶ ἀνάμεσα στὰ ζητήματα πού ἐξετάζονται ξεχωρίζουν μερικὰ πού «ἀναμολχεύουν πλῆθος σοβαρῶν προβλημάτων», ὅπως τὸ τρίτον ζήτημα ἀν «ἐκ τῆς λογικῆς ἀρχεσθαι δεῖ τοὺς μαθάνοντας ἢ ἐξ ἐτέρας τινὸς τῶν ἐπιστημῶν» (σ.

1. *Cod. graec. Cl. IV, 60* (Coll. 1429).

105). Τότε η ανάλυση γίνεται με βραδύτερο ρυθμό και φωτίζονται με την παρέμβαση του συγγρ., με τον τρόπο και τη μέθοδο που παρουσιάζει τις θέσεις του Βλάχου, σχολιάζοντάς τις, όλες οι πτυχές του θέματος. Σημειώνει τη σαφήνεια που χαρακτηρίζει τη σκέψη του Βλάχου, που οδηγείται πάντοτε από την καθαρή άριστοτελική σκέψη, «καθαρή όμως και χωρίς τις παρερμηνείες που τής έκαμε η άριστοτελική παράδοση» (σ. 101).

Αφού σημειώσει ο συγγρ. συχνά τη λεπτότητα των παρατηρήσεων του Βλάχου, θά καταλήξει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα έργο, που δεν άγκαλιάζει μονάχα τα κυριότερα επιστημολογικά προβλήματα της λογικής, αλλά πηγαίνει «πολύ βαθύτερα, αναζητεί και εξετάζει τις φιλοσοφικές ρίζες της λογικής, τη στενή επαφή και τις σχέσεις φιλοσοφίας και λογικής» (σ. 132). Τονίζει επίσης την ξεχωριστή σημασία του έργου αυτού του Βλάχου για την ιστορία της νεοελληνικής φιλοσοφίας. «Ο Βλάχος φιλοσοφεί», το έργο αυτό φανερώνει ότι «η φιλοσοφική σκέψη ανοίγει πάλι τα φτερά της στη νεώτερη Έλλάδα» (σ. 133). Και η διαπίστωση αυτή αποκτά ιδιαίτερη αξία, όταν διατυπώνεται από ένα μελετητή του κύρους του συγγρ., ότι δηλαδή από τον 17ο αιώνα κιόλας καλλιεργείται στην Έλλάδα η φιλοσοφία με πρωτοτυπία και σοβαρότητα.

ε) Το πέμπτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο σ' ένα δημοσιευμένο έργο του Βλάχου, αλλά σπάνιο και δυσεύρετο, την *Αρμονία όριστική τών όντων*, που τυπώθηκε το 1661 στη Βενετία, «έπιμελεία και διορθώσει» του Γρηγορίου Βλάχου, άνεψιού του Γερασίμου. Πρόκειται για ένα δίγλωσσο (έλληνα-λατινικά), που, όπως παρατηρεί ο συγγρ., «θά μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε ως ένα έπιτομο έγκυκλοπαιδικό ή σωστότερα φιλοσοφικό λεξικό, που περιέχει σχεδόν μόνο όρισμούς» (σ. 139). Από την ανάλυση του έργου, που έχει γίνει με την ίδια πάντα ύποδειγματική μεθοδικότητα, έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του έργου αυτού του Βλάχου, ο οποίος αξιολογείται έτσι σωστά και παίρνει τη θέση που του αξίζει στη νεοελληνική φιλοσοφική γραμματεία. Ο Βλάχος συνεχίζει τη βυζαντινή παράδοση της συγκεντρώσεως γνώμων των πατέρων για θέματα κυρίως θεολογικά, με ευρύτερη όμως βάση. Δεν περιορίζεται μονάχα στα θεολογικά, αλλά «άγκαλιάζει ή θέλει να άγκαλιάσει όλα τα όντα που άπασχολούν τον νοΰ του ανθρώπου στη θεολογία, στη φιλοσοφία και στη επιστήμη» (σ. 140). Το σημαντικότερο στοιχείο στο έργο αυτό παραμένει ή «δόξα» του Βλάχου, ή γνώμη του, που δίνεται σχεδόν πάντοτε και αυτή με όρισμό, και μάς αποκαλύπτεται έτσι ο τρόπος που συλλαμβάνει τις βασικές φιλοσοφικές έννοιες. Το έργο του όλόκληρο άπόπνέει το άριστοτελικό πνεΰμα, ότι δηλαδή ο όρισμός δίνει την οΰσία του όντος (σ. 141). Κατά την ανάλυση του έργου ο συγγρ. παραθέτει χαρακτηριστικά χωρία και διατυπώνει τις σκέψεις και τις παρατηρήσεις του έτσι ώστε μάς χειραγωγεί και μάς βοηθεί να παρακολουθήσουμε και να ιδούμε σωστά το πνεΰμα του Βλάχου. Με τον τρόπο αυτό μάς φανερώνεται καθαρά πότε ο Βλάχος άντλεί από τον Άριστοτέλη και πότε οδηγείται από τη χριστιανική πίστη, τους δύο αυτούς κόσμους που κυριαρχούν πάντοτε στη σκέψη του χωρίς να άντικρούονται αλλά συμπηλιωμένοι συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο (σ. 145).

Το βιβλίο κλείνει με ένα «Έπίλογο», όπου γίνεται μια γενική αξιολόγηση της προσφοράς του Βλάχου, το πολύπλευρο έργο του όποιου δίκαια το τοπο-

θετεῖ ἀνάμεσα στὰ φωτεινὰ πνεύματα, τῆς ἐποχῆς του, μιᾶς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποία, παρ' ὅλες τὶς συμφορές, καλλιεργεῖται τὸ νεοελληνικὸ πνεῦμα. Ὁ συγγρ. θεωρεῖ τὸν Βλάχο γνήσιο συνεχιστὴ τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Σ' αὐτὸ συμπορεύονται ἡ πίστη καὶ ἡ γνώση μετὰ τὴν ἴδια θέρμη. «Ἐχομε στὸν Βλάχο ἕνα φορέα θερμῆς πίστεως καὶ τὴν ἴδια ὥρα, ἐρευνητικὸ καὶ συνθετικὸ νοῦ, ἐτοιμοὺς νὰ δέχεται τὸ νέο, γιατί πρὸς αὐτὸ τὸν φέρνει ἡ σκέψη του, χωρὶς αὐτὸ νὰ κλονίξῃ τὴν καλὰ θεμελιωμένη πίστη του» (σ. 151).

Στὸ τέλος τοῦ Ἐπιλόγου ὁ συγγρ. παραθέτει καὶ τὰ νεώτερα στοιχεῖα γιὰ τὸν τόπο τῶν σπουδῶν τοῦ Βλάχου. Ἡ ἐργασία τῶν Μ. Παναγιωτάκη καὶ Α.-L. Vincent «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀκαδημία τῶν Stravaganti», *Θησαυρολόγια* 7(1970) 52-81, ἐνισχύει τὴν ἀπόψη τοῦ συγγρ. ὅτι τὸ Ἡράκλειο πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ τόπος τῶν ἀνωτέρων σπουδῶν τοῦ Βλάχου. Ἡ Ἀκαδημία τῶν Stravaganti βρίσκεται στὴν ἀκμὴ τῆς κατὰ τὸ τέλος τοῦ 16ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα. Φαίνεται ὅτι ἦταν ἕνα σοβαρὸ κέντρο ἀριστοτελισμοῦ κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ πνευματικὸ κλίμα σπουδασμένος ὁ Βλάχος «ὀφείλει τῇ μύησίν του στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία» (σ. 152).

Τελειώνοντας ὁ συγγρ. καλεῖ ἀκόμη μιὰ φορὰ τοὺς νέους φιλολόγους νὰ συνεχίσουν τὴν ἔρευνα, ἀφοῦ τοὺς φανέρωσε τὸ πλουσιότατο ἀνεκμετάλλευτο ὕλικό ποὺ προσφέρει γιὰ ἐπεξεργασία τὸ ἔργο τοῦ Βλάχου. Πράγματι, μετὰ τὸ βιβλίον αὐτὸ ὁ κ. Τατάκης ἀνοίξε τὸ δρόμο καὶ ἔδωσε μιὰ ὑποδειγματικὴ μονογραφία, διδάσκοντας γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ πῶς τῆς ἀληθινῆς σοφίας ἀρετὲς εἶναι ἡ σαφήνεια καὶ ἡ σεμνότητα.

Τὸ ἔργο ἔχει ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας, καὶ φέρει τὴ σφραγίδα τῶν ἐπιμελημένων ἐκδόσεών του. Στὸ προλογικὸ σημείωμά του ὁ Διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου καθηγητὴς Μ. Ι. Μανούσακας παρουσιάζει τὸ ἔργο σημειώνοντας τὶς ἀρετὲς του μετὰ ἰδιαίτερη ἱκανοποίηση, ἀφοῦ μάλιστα παλαιότερα εἶχε ἀσχοληθῆ μετὰ τὸν Βλάχο καὶ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ συγγρ. στὸν Πρόλόγόν του, εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἔστρεψε καὶ τοῦ ἴδιου τὴν προσοχὴ στὸ θέμα παραχωρώντας του ὅσα στοιχεῖα εἶχε συγκεντρώσει καθὼς καὶ τὴν πρόθυμη συμπαράστασή του κατὰ τὴν ἔρευνά του στὴ Βενετία.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ - ΣΤΑΜΑΤΗ

Σωτηρίου Α. Βαρναλίδου, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ζωσιμᾶς (1686-1746) καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ δραστηριότης αὐτοῦ, Θεσσαλονίκη 1974. 80, σσ. 190, Παράρτημα: 123-143 + 17 πίνακες. (Ἐκδόσεις Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀρ. 147).

Ἡ μελέτη ὑπεβλήθη εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ὡς διδακτορικὴ διατριβή. Διαιρεῖται εἰς δύο κεφάλαια. Εἰς τὸ πρῶτον (σ. 13-62) ἐξετάζεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ δραστηριότης τοῦ Ζωσιμᾶ ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, εἰς τὸ δεύτερον δὲ (σ. 63-119) ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ δραστηριότης, ἡ ὁποία κυρίως ἀναπτύσσεται ἐν τῇ ἐπικοινωνίᾳ

νία του μετά τῆς Αὐστρίας καὶ ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς περιοχῆς ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ.

Βασιζόμενος ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς ἀνεκδότους πηγὰς, ὁ συγγρ. δίδει κατ' ἀρχὰς μίαν πληρεστέραν τῆς μέχρι τοῦδε γνωστῆς εἰκόνα τῆς προσωπικότητος τοῦ Ζωσιμᾶ, καλύπτων πολλὰ κενὰ τῆς ὑπαρχούσης βιογραφίας, ἐν συνεχείᾳ δὲ διερευνᾷ τὰ τῆς ἀνόδου του εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τῆς Ἀχρίδος, τὴν ὁποίαν ἀποδίδει εἰς γενικώτερον σχέδιον τῶν ἱεραρχῶν τῆς περιοχῆς, ἀποβλέπον εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ τόπου ἐκ τῶν σφετεριστῶν «ἀλλοδαπῶν» ἀρχιερέων. Ὁ Ζωσιμᾶς ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Ἀχρίδος κατὰ τὸ ἔτος 1695, ἀφοῦ ἀπὸ τοῦ 1684 μέχρι τοῦ 1694 ἐποίμανε τὴν μητρόπολιν Σι-σανίου.

Τὸ γεγονός ἐτι οὗτος ἀπὸ τοῦ 1695 μέχρι τοῦ 1736 ὑπογράφει διάφορα ἔγγραφα διατηρῶν τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος, ἐνῶ εἶναι γνωστὸν ὅτι εἶχεν ἀπομακρυνθῆ τοῦ θρόνου του κατὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα, ἐδημιούργησεν εἰς τοὺς ἐρευνητὰς πολλὰ προβλήματα. Ἡ θέσις τοῦ συγγρ. εἰς τὸ θέμα τοῦτο ἔχει ὡς ἀκολούθως: Ὁ Ζωσιμᾶς ἀνῆλθεν εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον τὸ 1695 καὶ παρέμεινεν εἰς αὐτὸν μέχρι τοῦ 1699, ὅτε τοπικὴ σύνοδος ἀρχιερέων ἀπεμάκρυνεν αὐτὸν καὶ ἐτοποθέτησεν εἰς τὴν θέσιν του κάποιον Ραφαήλ. Ὁ Ζωσιμᾶς ἐπανῆλθεν εἰς τὸν θρόνον του κατὰ τὰ ἔτη 1707-1709. Τρίτη ἀνοδὸς του εἰς τὸν ἐν λόγῳ θρόνον ἀποκλείεται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως. Ἐὰν μετὰ ταῦτα, καὶ κυρίως κατὰ τὰς διπλωματικὰς αὐτοῦ ἐπαφὰς μετὰ τῆς Αὐστριακῆς κυβερνήσεως, διετῆρει τὸν τίτλον τοῦ ἀρχιεπισκόπου, τοῦτο, κατὰ τὸν συγγρ., ἐπραττε μυστικῶς, ἀποβλέπων εἰς τὴν μελλοντικὴν θριαμβευτικὴν ἐπάνοδόν του εἰς τὴν ἡγεσίαν τῆς ἐκκλησίας ταύτης, ἐφ' ὅσον αἱ διαπραγματεύσεις του πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῆς περιοχῆς ἐκ τῶν Τούρκων ἐλάμβανον αἴσιον πέρας (σ. 57).

Περαιτέρω (σ. 31-36) ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐπίμαχον ζήτημα τῶν οὕτω καλουμένων «ἀλλοδαπῶν». Οἱ μέχρι σήμερον ἀσχοληθέντες περὶ τὸ θέμα, κυρίως Βούλγαροι ἱστορικοὶ ὡς καὶ ὁ Gelzer, ὑπεστήριζαν, ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρον «ἀλλοδαποὶ» ἐννοοῦνται οἱ ἐκ Φαναρίου ἀποστελλόμενοι ἱεράρχαι. Ὁ συγγρ. προσπαθεῖ ν' ἀποκλείσῃ τὴν ἐρμηνείαν ταύτην, διαβλέπων—ὀρθῶς ἄλλωστε—γενικωτέραν ἐν αὐτῇ τάσιν τῶν ἀνωτέρω ἐρευνητῶν στρεφομένην σαφῶς κατὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὡς ἀσκοῦντος δῆθεν ἐξελληνιστικὴν πολιτικὴν εἰς τὸν Βαλκανικὸν χῶρον. Ἀποδέχεται ὅμως ἀπεριφράστως, ὅτι ἅπαντες οἱ χαρακτηρισθέντες ὡς «ἀλλοδαποὶ» προήρχοντο ἐκ τοῦ κλίματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (βλ. τρεῖς κατηγορίας αὐτῶν εἰς σ. 35). Ἐν τούτοις, τὸ γεγονός ὅτι ἡ λέξις «ἀλλοδαπὸς» σημαίνει κυρίως «ἀλλοεθνής», συνδυαζόμενον καὶ μὲ τὰς γενικωτέρας ἐκκλησιαστικὰς συνθήκας ἐν τῇ ἐν λόγῳ περιοχῇ κατὰ τὴν περιγραφομένην περίοδον καὶ ἰδιαιτέρως μὲ τὴν εὐρεῖαν δραστηριότητα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ἄποψιν ταύτην. Πολὺ πιθανόν, διὰ τῆς ἀσαφοῦς ταύτης διατυπώσεως νὰ ἐξυπακούωνται ἐνέργειαι τῆς ἀντιζήλου ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου.

Εἰς τὸ δεῦτερον κεφάλαιον ὁ συγγρ. εἰσέρχεται εἰς τὴν διερεύνησιν τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος τοῦ Ζωσιμᾶ. Εἰς ἐκτενῆ εἰσαγωγικὴν παράγραφον παρουσιάζει τὰς πρὸ αὐτοῦ γενομένας διαπραγματεύσεις μεταξὺ ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος καὶ κρατῶν τῆς Δύσεως. Ἀναφέρονται ἀπεσταλμένοι τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, οἱ ὁποῖοι ἐπεσκέφθησαν τὸν πάπαν, τὴν Ἰσπανίαν, τὴν Πολωνίαν,

τὴν Ρωσίαν, τὴν Βενετίαν, τὴν Νεάπολιν, τὴν Γερμανίαν, τὴν Αὐστρίαν καὶ λοιπὰς χώρας (σ. 63-78). Ὁ Ζωσιμᾶς ἐστράφη κυρίως πρὸς τὴν ἀνερχομένην Αὐστρίαν, αἱ δὲ ἐπαφαί του μετὰ τῆς Αὐστριακῆς κυβερνήσεως ἄρχονται ἀπὸ τοῦ 1716, ἤτοι ἀφοῦ ἤδη εἶχε παυθῆ ἀπὸ τὴν θέσιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Ἰδιαιτέρων ἔμφασιν δίδει ὁ συγγρ. εἰς τὴν ἐπιστολήν, τὴν ὅποιαν ἀπέστειλεν ὁ Ζωσιμᾶς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Αὐστρίας Κάρολον ΣΤ' ἐν ἔτει 1736, ἐκ τῆς ὁποίας καθίσταται σαφὲς ὅτι μετὰ τὸν Ζωσιμᾶ καὶ Αὐστριακῆς Αὐλῆς προηγήθη ὁλόκληρος ἀλληλογραφία. Ὁ Ζωσιμᾶς ἐζήτησε παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος πολιτικὴν προστασίαν καὶ θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν. Εἰς τὰς ἀξιώσεις του ταύτας ἐπεκαλεῖτο ὡς δικαιολογίαν τὰ ἐκ τῶν Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ πρὸς τὴν Πρώτην Ἰουστινιανὴν ἀπορρέοντα προνόμια. Ὑπὸ τοῦ Ζωσιμᾶ γίνεται προσπάθεια ἀναβιώσεως τῆς θεωρίας, καθ' ἣν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἀπετέλει συνέχειαν τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπεδίωκε τὴν δημιουργίαν αὐτονόμου ἐπαρχίας τῆς Ἀχρίδος, ἐφ' ὅσον ἡ περιοχὴ περιήρχετο εἰς τὴν Αὐστριακὴν ἐπικράτειαν.

Εἶναι λίαν ἐνδιαφέροντα τὰ διαλαμβανόμενα ἐν τῷ δευτέρῳ τούτῳ κεφαλαίῳ καὶ ἀποτελοῦν πραγματικὴν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας. Παραλληλιζόμενα ὅμως ταῦτα πρὸς ἀνάλογα γειτονικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς, μᾶς θέτουν ἐνώπιον νέων ἐρωτημάτων, τὰ ὅποια ἀναμένουν ἀπάντησιν. Κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον εἰς διαπραγματεύσεις μετὰ τῆς Αὐστρίας εὐρίσκοντο καὶ οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Σέρβοι, ἐπὶ κεφαλῆς δὲ τῶν Σέρβων ἦτο ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου Ἀρσένιος Δ' Šakabenta. Τῷ ὄντι, κατὰ τὰ ἔτη 1736-1739 ἐπραγματοποιήθη ἐξέγερσις τῶν ἀνωτέρων κατὰ τῶν Τούρκων, ἡ ὁποία μὲ τὴν ἀτυχῆ αὐτῆς ἔκβασιν εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐκτόπισιν τοῦ Ἀρσενίου μετὰ πλήθους λαοῦ εἰς τὰς παρὰ τὸν Δούναβιν αὐστριακὰς περιοχάς, ὅπου καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1690 εἶχε σημειωθῆ διὰ τὸν αὐτὸν λόγον μετακινήσις σερβικοῦ πληθυσμοῦ. Δικαιολογημένως τίθεται τὸ ἐρώτημα: ὑπῆρχε συνεννόησις μετὰ τὸν Ζωσιμᾶ καὶ Ἀρσενίου καὶ ποίαν στάσιν ἐτήρησεν ὁ πρῶτος ἐναντι τῆς ἀναφερθείσης ἐξέγερσεως; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ ἦτο χρήσιμος καὶ διὰ τὸν ἐπιπρόσθετον λόγον, ὅτι θὰ ἔρριπτε φῶς εἰς τὰς σχέσεις ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος καὶ ἀρχιεπισκοπῆς Πεκίου κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον.

ΙΩΑΝΝΗΣ Χ. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ

Renata Lavagnini, Villosion in Grecia. Note di viaggio (1784-1786). Palermo 1974. σσ. 108, πίν. 3. (Istituto siciliano di Studi Bizantini e Neellenici. Quaderni, 9).

Ἡ σημασία τῶν περιηγητικῶν κειμένων γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία, ἰδιαίτερα στὴν περίοδον τῆς τουρκοκρατίας, εἶναι διπλή. Ἐν, ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά, τὰ κείμενα αὐτὰ μὲ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν στοιχείων ποῦ προσφέρουν σχετικὰ μὲ τὸν ἑλληνισμό ἀποτελεσαν πολύτιμη ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ τοὺς ἐρευνητῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλη, συνετέλεσαν ἀποφασιστικὰ στὴ στροφή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ

ένδιαφέροντος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον καὶ τοὺς σύγχρονους κατοίκους του. Μέσα ἀπὸ τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία ἢ Εὐρώπη θὰ πλησιάσῃ τοὺς κλασσικοὺς τόπους μὲ τ' ἀρχαῖα ἐρείπιά τους καὶ σιγὰ σιγὰ θὰ γνωρίσῃ τοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Γιατὶ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ περιγραφές τῶν περιηγητῶν δὲν περιορίζονται μόνο στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, στὴ γεωγραφία καὶ στὴ βοτανική· τὰ ἔθνη καὶ τὰ ἔθιμα, ἢ ἐνδυμασία, οἱ καθημερινές συνήθειες καὶ ὁ τρόπος διαβίωσης, ἢ γλῶσσα καὶ τὰ τραγούδια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ θὰ ἐπισύρουν ὅλο καὶ περισσότερο τὴν προσοχὴ ὀρισμένων περιηγητῶν πού πιστεύουν ἐν μέσῃ ἀπὸ τοὺς νεώτερους "Ἕλληνες μπορεῖ ν' ἀνιχνεύσῃ κανεὶς ἐπιβιώσεις καὶ νὰ γνωρίσῃ καλύτερα τὸν ἀρχαῖο κόσμον. Ὡστόσο ἡ ἔντονη ἀρχαιολατρεία, ἓνα ἀπὸ τὰ πρωταρχικὰ στοιχεῖα πού συνετέλεσαν στὴ γένεση τοῦ φιλελληνισμοῦ θὰ προκαλέσῃ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἀντίθετα συναισθήματα. Ἄν δὲν διατυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καμμιά ἀμφισβήτηση γιὰ τὴν κοινὴ καταγωγὴ τῶν νεωτέρων ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, ἢ ἠθικὴ κατάπτωση καὶ, γενικότερα, ἢ παρακμὴ τοῦ ὑπόδουλου λαοῦ πού συναντοῦν οἱ ξένοι, ὅσοι ὅλο καὶ περισσότερο ἐπισκέπτονται τὸν ἑλληνικὸν χῶρον στὸν 18ο αἰῶνα, τοὺς προκαλεῖ ζωνηρὴ ἀγανάκτηση πού μεταβάλλεται σὲ ἀπογοήτευση καὶ συχνὰ σὲ ἀντιπάθεια.

Παρόμοια εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ Γάλλου ἑλληνιστῆ J. B. C. D'Ansse de Villoison. Βεχὺς γνώστης καὶ μελετητὴς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, θ' ἀσχοληθῇ καὶ μὲ τὶς νεοελληνικὲς σπουδές· τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1800 μάλιστα διορίζεται, ἐπίσημα πιά, καθηγητὴς στὴν *École des Langues Orientales* γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Ὡστόσο οἱ κρίσεις του γιὰ τοὺς νεώτερους Ἕλληνες —τοὺς εἶχε γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ στὴ διάρκειαν τῆς παραμονῆς του στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή— στάθησαν πολὺ αὐστηρές, συχνὰ προσβλητικές. Στὴν περιήγησίν του αὐτῆ (μέσα 1784 - τέλος 1786) ὁ Villoison θὰ παρακινήθῃ ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ν' ἀνιχνεύσῃ νέα, ἀθησαύριστα κλασσικὰ χειρόγραφα· ἡ ἐπίμονη ἀναζήτησις τῆς Ὀδύσειας ἀκολουθοῦσε φυσικὰ τὴν ἐπιτυχημένη ἀνεύρεση τῶν Σχολίων τῆς Ἰλιάδας στὴ Βενετία. Ἐχοντας ἐξασφαλίσῃ ἐπίσημη κρατικὴ ἄδεια καὶ ἐπιχορήγησις ὁ Villoison ἐντάσσεται στὴ διπλωματικὴ ἀποστολὴ τοῦ Choiseul-Gouffier πού σ' αὐτὸ τὸ δεῦτερον ταξίδι του στὴν Ἀνατολὴ ἔρχεται ὡς ἐπίσημος ἀντιπρόσωπος τῆς Γαλλίας.

Ἄν ὅμως οἱ ἔρευνές του παρέμειναν χωρὶς ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα, ὁ Γάλλος λόγιος θὰ γυρίσῃ στὴν πατρίδα του φορτωμένος μ' ἐντυπώσεις καὶ μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ξεκινήσῃ ἓνα καινούργιον ἔργον: τὴ συγκριτικὴ μελέτη ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεώτερους Ἕλληνες. Ἡ ἔμπνευσίς του δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ πρόσφατον δημοσίευμα τοῦ P. A. Guys (*Voyage littéraire de la Grèce ou Lettres sur les Grecs anciens et modernes avec un parallèle de leurs mœurs*). «Je viens enfin de terminer le voyage que j'avois entrepris dans le Levant; c'est en partie la lecture de votre excellent ouvrage qui m'y avoit excité» θὰ γράψῃ πρὸς τὸν Guys στὴν ἐπιστροφὴ του, στίς 18 Νοεμβρίου 1786 (Villoison in *Grecia* ... σ. 13, ὑποσημ. 35). Ἔτσι ὁ Villoison θ' ἀρχίσῃ μὲ ζῆλον νὰ συγκεντρώνῃ τὸ ἀναγκαῖον ὕλικόν. Ξαναδιαβάζει τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τοὺς ἀποδελτιώνει καὶ μαζὶ μὲ ὅσα καταγράφει ἀπὸ πηλαιότερους ἱστορικοὺς καὶ περιηγητῆς, ἢ ὅσα σημειώματα ἔφερε πίσω ἀπὸ τὸ ταξίδι του, προστοιμάζει τὴ νέα του ἐργασία. Ἀπὸ τὸ πολῦτιμον αὐτὸ

ύλικό που εκτείνεται σε δεκαπέντε περίπου κώδικες της 'Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού, *Suppl. gr. 946-960*, προέρχονται και οι ταξιδιωτικές σημειώσεις που εκδίδει σήμερα η φιλόλογος Renata Lavagnini.

Το περιηγητικό, από πρώτη άποψη, αυτό κείμενο δεν αποτελεί ένα ενιαίο σύνολο· άλλοτε παρουσιάζεται σαν έκτενέστερη συνεχής αφήγηση και άλλοτε σαν διάσπαρτες έγγραφες σε διάφορα φύλλα του χφ *Suppl. gr. 948*. 'Ακόμα ως σημειωθή ότι δεν έχει μείνει έντελώς άγνωστο στους μελετητές: όρισμένα αποσπάσματα του (όπως δηλώνεται κάθε φορά και στον ύπομνηματισμό του κειμένου) είχαν εκδοθή στον 19ο αιώνα από το γεωγράφο Malte-Brun.

"Όσα θέματα άφορούν στο έλληνικό ταξίδι του Villoison και στην πρόθεσή του να συγγράψη συγκριτική ιστορία του αρχαίου και νεώτερου έλληνισμού σκιαγραφούνται με συντομία αλλά και με ακρίβεια στην Είσαγωγή (σσ. 5-26). Παράλληλα εξετάζονται άλλα προβλήματα σχετικά με το χφ, όπως η αποκατάσταση της σειράς των φύλλων του (σ. 19), ο χρόνος συγγραφής του κομματιού που δημοσιεύεται εδώ (σ. 20) και βασικά τί αποτελεί ή συνθετική αυτή απόπειρα (σ. 18). "Έτσι ή συγγρ. θα διαγράψη αναλυτικά τους διαδοχικούς σταθμούς του V. στην 'Ανατολή βασισμένη αρχικά στις πηγές όσες χρησιμοποιήσε στη μονογραφία του για τον Γάλλο έλληνοιστή ο Ch. Joret: το ταξιδιωτικό ήμερολόγιο του Villoison (χφ *Suppl. gr. 935*), την άλληλογραφία του και τα Προλεγόμενά του στην έκδοση των Σχολίων στην 'Ιλιάδα. 'Αντλώντας τώρα από το *Suppl. gr. 948*, ή συγγρ. συμπληρώνει τα κενά και χρονολογεί πληρέστερα τις μετακινήσεις του V. στον έλληνικό χώρο (σσ. 11-12). Στη συνέχεια αναφέρεται στα ποικίλα ενδιαφέροντα του V. στη διάρκεια του ταξιδιού του στην 'Ελλάδα όπως διαφαίνονται από τα γραπτά του και ακόμα στο ύλικό που συγκέντρωσε για τή μελέτη του, ή όποια ώστόσο δεν μπόρεσε τελικά να πραγματοποιηθή. Τό γεγονός αυτό κατά τή συγγρ. όφείλεται στην «άδυναμία για μιá έπαρκή ιστορική τοποθέτηση» του όλου θέματος (σ. 24). "Όσο για τό πολυσυζητημένο θέμα του «μισελληνισμού» του V., τό κείμενο που εκδίδεται τώρα περιέχει μερικές δυσμενείς κρίσεις του Γάλλου έλληνοιστή για τους Νεοέλληνες (σ. 76), ένισχύοντας έτσι τις ματυρίες των συγχρόνων για τά άρνητικά συναισθήματά του άπέναντι στον έλληνικό λαό. «'Ανατριχιάζω», γράφει ο Κοραής στον 'Αλ. Βασιλείου στα 1812, «όταν ένθυμηθώ τό Je n'ai connu de nation plus vile que la nation grecque, τό όποίο εκήρυττεν εις τους Παρισίους ό πολυμαθέστατος άλλ' άνοητότατος Βιλλοισόν». Πραγματικά ή αντίφαση αυτή ανάμεσα στα συναισθήματα και τά ενδιαφέροντα του V. ξενίζει άρκετά τό μελετητή. 'Η συγγρ. έρμηνεύοντας τό φαινόμενο, πολύ σωστά τό αποδίδει στην «άνικανότητα του V. να προσαρμοσθή σ' έναν κόσμο τόσο διαφορετικό από εκείνο άπ' όπου προερχόταν... Στην πραγματικότητα έμοιαζε άνικανος να δεχθή τήν πολιτισμική διαφορά ανάμεσα στη Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΣΤ' και στην 'Ελλάδα, δυτική έπαρχία της όθωμανικής αυτοκρατορίας» (σ. 23).

Στις σσ. 28-88 ακολουθεϊ με πλούσιο και εύστοχο σχολιασμό τό κείμενο του V. από τά φφ. 469^r-548^v του *Suppl. gr. 948*. Πρόκειται, όπως συμπεραίνει ή εκδότρια του, για μιá πρώτη απόπειρα να ταξινομηθή τό ύλικό και να συγκεντρωθούν όσες σημειώσεις χρειάζονται για τή σύνθεση της συγκριτικής του έργασίας (σ. 18). Στις σελίδες αυτές ο άναγνώστης βρίσκει κάθε είδους

πληροφορίες για τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τοὺς κατοίκους τους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συχνὴ ἀναφορὰ σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ ἡ συνεχὴς προσπάθεια συσχετισμοῦ μὲ τὶς ἀρχαῖες συνήθειες: ἡ φράση «c'étoit l'usage des anciens grecs» ἐπαναλαμβάνεται τακτικὰ στὴν ἀφήγησιν (βλ. π.χ. σ. 37, στίχ. 18, σ. 39, στίχ. 24 καὶ 29 σ. 40, στίχ. 9, σ. 75, στίχ. 28 κ.ά.).

Ὁ τόμος κλείνει μὲ τὴ Βιβλιογραφία ποὺ καλύπτει ὄσα θέματα θίγονται ἀπὸ τὸν V. στὸ κείμενό του. Καὶ ἀκόμα μὲ τρία εὐρητήρια ὅπου περιλαμβάνονται α') οἱ παρασελίδιες σημειώσεις τοῦ συγγραφέα, β') τὰ ὀνόματα καὶ ἀξιοσημείωτα θέματα τοῦ κειμένου καὶ γ') οἱ νεοελληνικὲς λέξεις καὶ ἐκφράσεις ποὺ καταγράφει ὁ συγγραφέας.

Τὸ κείμενο τοῦ V. στὸ στάδιο τῆς προεργασίας ὅπως διασώζεται φυσικὰ δὲν προοριζόταν ἀπὸ τὸν συγγραφέα του νὰ γίνῃ γνωστὸ στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό. Καὶ βέβαια σ' αὐτὴν τὴ φάσιν του δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐνταχθῆ στὴν πλούσια ταξιδιωτικὴ φιλολογία τῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο μὲ τὴν πρόσφατη δημοσίευσή του, παράλληλα μὲ τὶς μαρτυρίες ὅσες διασώζει γιὰ τὴ ζωὴ τῶν νησιωτῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., ἡ ἐκδότρια προσφέρει μιὰ νέα προσέγγισιν στὸ ἔργο ποὺ σχεδίαζε νὰ πραγματοποιήσῃ ὁ Villoison· μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ γραπτὸ ἄλλωστε διαγράφονται ἀνάγλυφα τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Γάλλου λόγιου, ἡ μορφή ποὺ προσπάθησε νὰ δώσῃ στὴν ἐργασία του ἀλλὰ καὶ ἡ γενικότερη στάση του ἀπέναντι στοὺς νεώτερους Ἕλληνες.

ΛΟΓΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

Vahid Pasha, Ἀπομνημονεύματα πολιτικὰ τοῦ Βαχίτ Πασᾶ, πρέσβευς ἐν Παρισίοις τῷ 1802, Ρεῖζ Ἐφέντη τῷ 1808 καὶ τοποτηρητοῦ τῆς Χίου τῷ 1822. Ἐξ ἀνεκδότου τουρκικοῦ ἰδιοχειρογράφου ἐλευθέρως μεταφρασθέντα καὶ σημειώσεις συνοδευθέντα ὑπὸ Δ. Ε. Δ. Ἐν Ἐρμούπολει Σύρου, τύποις Γ. Μελισταγοῦς Μακεδόνος, 1861. Ἀθῆναι 1975, βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία. (φωτοτυπημένη ἀνατύπωση).

Μὲ ἐμπνευση καὶ χρηματοδότηση ἐνὸς Χίου καὶ στὴ σειρά Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν φωτοανατυπώθηκαν ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο Νότη Καραβία τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Βαχίτ πασᾶ. Ἡ φωτομηχανικὴ αὐτὴ ἐκτύπωση, ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν νέο πρόλογο τεσσάρων σελίδων ποὺ ἔχει γράψῃ ὁ κ. Στερ. Φασουλᾶκης, διατηρεῖ τὴ μορφή καὶ τὴ σελιδαρίθμηση τῆς παλιᾶς ἐκδόσεως.

Ὁ Βαχίτ πασᾶς ἦταν ὁ τοποτηρητὴς τῆς Χίου κατὰ τὸ 1822 καὶ ἐπομένως ὁ πρωταγωνιστὴς τῆς τραγωδίας. Προηγούμενος εἶχε πάρει διάφορες θέσεις διπλωματικὲς καὶ διοικητικὲς: ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, πρεσβευτὴς στὴ Γαλλία, καὶ διευθυντὴς τῶν αὐτοκρατορικῶν ναυπηγείων. Μετὰ τὴ σφαγὴ τῆς Χίου ἔπεσε σὲ δυσμένεια καὶ ἐξορίστηκε, πρῶτα στὴν Κιλικία καὶ ἔπειτα στὸ Ἀφίον Καρὰ Χισᾶρ τῆς Φρυγίας. Ἀργότερα, μὲ τὴν ὑποστήριξιν φίλου του βεζίρη ἔγινε διοικητὴς τοῦ Χαλεπίου, ἔπειτα τῆς Προύσας, καὶ τέλος διοικητὴς μιᾶς ἐπαρχίας στὴ Μακεδονία, ὅπου καὶ πέθανε.

Τὸ βιβλίον δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Σύρον τὸ 1861 καὶ εἶναι

μετάφραση από τὸ τουρκικὸ χειρόγραφο ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία μέρη, Ἄπ' αὐτὰ μόνο τὰ δύο πρῶτα μεταφράστηκαν. Τὸ τρίτο, ὅπως λέει ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστὴς στὴν εἰσαγωγή, πραγματευόταν συνέντευξη μὲ τὸν Ναπολέοντα, ἀλλὰ τὸ κομμάτι ἐκεῖνο ἦταν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος κατεστραμμένο. Ἔτσι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ ἐντελῶς τὸ περιεχόμενο καὶ ἐπομένως καὶ νὰ μεταφραστῇ. Ὁ μεταφραστὴς δίνει μόνο τὰ ἀρχικά του, Δ. Ε. Δ. Κατὰ τὸν Σταματιάδη εἶναι ὁ Δ. Ε. Δανιηλίδης (βλ. Ἑπαμ. Ι. Σταματιάδη, *Σαμιακά*, τόμ. 2, 1881, σ. 235), ἐνῶ ὁ Βλαχογιάννης λέει ὅτι ὁ Σάθας θεωρεῖ μεταφραστὴ τὸν ἴδιο τὸν τυπογράφου, Γ. Μελισταγῆ (βλ. Ἴω. Βλαχογιάννη, *Χιακὸν ἀρχεῖον*, τόμ. 1, 1924, σ. 255).

Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ χειρογράφου ὁ Βαχίτ πασὰς διηγεῖται τὶς συναντήσεις ποὺ εἶχε τὸ 1808 μὲ τὸν Ἄγγλο πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη Sir William Adair γιὰ τὶς διαπραγματεύσεις οἱ ὁποῖες τελικὰ ὀδήγησαν στὴν ἀγγλοτουρκικὴ συνθήκη εἰρήνης ποὺ ὑπεγράφη στίς 5 Ἰανουαρίου 1809 στὰ Δαρδανέλλια. Μέσα σ' αὐτὸ ἀπεικονίζονται οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς.

Τὸ δεύτερο καὶ σπουδαιότερο μέρος τοῦ χειρογράφου εἶναι περιγραφή τῶν ὅσων συνέβησαν στὴ Χίο τὸ 1822. Ἡ καταστροφή τῆς Χίου, ποὺ συγκίνησε ὅλη τὴν Εὐρώπη, εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἱστορία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μαρτυρίες συγχρόνων. Τὸ νησί ὑποδουλώθηκε στοὺς Τούρκους τὸ 1566. Ἀπὸ τότε καὶ ὡς τὸ 1822, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα διάστημα 6 μηνῶν τὸ 1694 ποὺ τὸ κατέλαβαν οἱ Βενετοί, ἡ ἱστορία τοῦ νησιοῦ κάτω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἦταν χωρὶς ἐπισημὰ καὶ οἱ Χῖοι εὐημεροῦσαν καὶ ἀπολάμβαναν ἰδιαίτερα πολιτικὰ καὶ διοικητικὰ προνόμια. Ἡ εὐημερία αὐτὴ χάθηκε γιὰ πάντα, ὅταν, μετὰ τὸ ξεσῆκωμα τοῦ 1821, ὁμάδα ἐπαναστατῶν ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Σάμο μὲ ἀρχηγὸ τὸν Λογοθέτη εἰσέβαλε στὸ νησί. Αὐτὴ ἡ ἐνέργεια στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τοὺς Τούρκους νὰ καταστρέψουν τὸ νησί καὶ νὰ ἐξοντώσουν χιλιάδες κατοίκων. Μὲ τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Βαχίτ πασᾶ ἔχομε περιγραφή τῆς καταστροφῆς τοῦ 1822 ἀπὸ μάρτυρα, ποὺ εἶναι μάλιστα καὶ πρωταγωνιστὴς τοῦ δράματος, τῆς ἀντίθεσης παράταξης. Ἡ ἀφήγησή του καθόλου δὲν μετριάξει τὴν τραγικὴ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς. Σύμφωνα μὲ τὴ δική του ἀποψη οἱ Χῖοι φάνηκαν ἄπιστοι καὶ δόλιοι, ἐνῶ αὐτὸς μὲ πατρικὴ στοργὴ φρόντιζε γιὰ τὴν εὐημερία τους καὶ γι' αὐτὸ ἀποφάσισε νὰ τοὺς τιμωρήσῃ σκληρὰ, ὥστε νὰ παρδειγματιστοῦν κι ὅσοι ἄλλοι εἶχαν στὸ νοῦ τους νὰ ἐπαναστατήσουν κατὰ τοῦ Σουλτάνου. Θὰ περίμενε κανεὶς μιὰ δικαιολογία γιὰ τὶς βάρβαρας πράξεις του, μιὰ προσπάθεια μετάθεσης εὐθυνῶν ἢ ἔστω ἓνα ἔχνος μεταμέλειας γιὰ τὴν τραγικὴ καταστροφή. Ἀντίθετα, ὁ συγγραφέας, ποὺ ἦταν καὶ ἰθύνων νοῦς τῆς τραγωδίας, περιγράφει μὲ τέτοια ὠμότητα καὶ ὑπερφήνια τὴν καταστροφή τοῦ νησιοῦ καὶ τὴ σφαγὴ καὶ τὸν ἀπαγχονισμό τῶν κατοίκων, ὥστε νὰ πείσῃ τὸν ἀναγνώστη ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνθρωπο παρανοϊκὸ. Ὅσο γιὰ τὴ συνείδησή του, λέει ὁ ἴδιος, δὲν τὸν τύπτει καθόλου, διότι σύμφωνα μὲ τὰ ἱερὰ νομικὰ βιβλία «ἡ ἀποτομὴ ξύλου καὶ λάρυγγος ἀνθρωπίνου διαφέρουσιν, ἀλλ' ὄχι ἐν περιπτώσει λάρυγγος γκιουρικοῦ». Στὸ τέλος ὁ Βαχίτ κάνει ἓναν ἀπολογισμό τῶν κατ'ὀρθωμάτων του: ἔκοψε τὰ κεφάλια 1.109 ἱερέων καὶ ἐπισήμων, μχαίρωσε 25.000, ἔστειλε στὰ σκλαβοπάζα 5.000 ἀγόρια καὶ κορίτσια. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ὕλική αὐτὴ ὠφέλεια, εἶχε καὶ μιὰ ἠθικὴ ἢ καταστροφὴ

αυτή παραδειγματίσει και σωφρόνισε πολλά νησιά, κυρίως τὴν Κύπρο, πού ἐτοιμαζόταν ν' ἀποστατήσουν.

Ἄν και τὸ βιβλίον κυκλοφόρησε πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα πρὶν, ἡ πρόσφατη τραγωδία τῆς Κύπρου τὸ κάνει και πάλι ἐπίκαιρο. Ἐξάλλου τὸ βῆτι τὴν περιγραφή τὴν κάνει ὁ ἴδιος ὁ κατακτητῆς-ἀδικητῆς τοῦ δίνει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον.

ΣΟΦΗ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

Κωνσταντίνου Α. Βακαλοπούλου, Σχέσεις Ἑλλήνων και Ἑλβετῶν φιλελλήνων κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἑλβετικοῦ φιλελληνισμοῦ. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία. Θεσσαλονίκη 1975. 80, σσ. 260, (ἔκδ. Ἰδρύματος Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀρ. 163).

Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ κ. Κ. Α. Βακαλοπούλου γιὰ τὶς σχέσεις Ἑλλήνων και Ἑλβετῶν φιλελλήνων κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση στηρίζεται σὲ ἀνέκδοτο ὑλικό, πού ὁ συγγραφέας ἀναζήτησε στὰ ἀρχεῖα τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γενεύης (Bibliothèque Publique Universitaire) και στὰ ἀρχεῖα τοῦ καντονιοῦ τῆς (Archives d'État de Genève).

Συγκεκριμένα ἀνακάλυψε νέες ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς πρὸς τὸν μεγάλο Ἑλβετὸ φιλέλληνα Ἰωάννη Γαβριήλ Ἐυνάρδο και ἄλλους ἐπίσημους Ἑλβετοὺς ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις τοῦ ἀγώνα και ἀπὸ τὸν Ἰωάννη, Βιάρο και Αὐγουστίνο Καποδίστρια. Βρῆκε ἀκόμα ὀλόκληρη τὴν κατὰ μεγάλο μέρος ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας πρὸς τὸν Ἐυνάρδο, καθὼς και τὸ ἀρχεῖο (ἔγγραφα, σημειώσεις, ἐπιστολὲς, ὑπομνήματα) τοῦ Ἑλβετοῦ φιλέλληνα γιατροῦ Louis - André Gosse, τὸν ὁποῖον ὁ Ἐυνάρδος ἔστειλε στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐπιτύχη πιὸ ἄμεση πληροφόρηση γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα και πιὸ ὀργανωμένη διαχείριση τῶν χρημάτων και ἐφοδίων, πού ἡ φιλελληνικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Γενεύης ἔστειλε τότε, κυρίως γιὰ τὴν ὀργάνωση και συντήρηση τοῦ ἐθνικοῦ στόλου.

Τὸ πλούσιο αὐτὸ και ὡς τώρα ἀγνωστο ὑλικό τῶν ἀρχείων τῆς Γενεύης ὁ συγγραφέας δὲν ἀρκέστηκε νὰ τὸ παρουσιάσῃ ἀπλά, ἀλλὰ τὸ ἐπεξεργάστηκε μὲ ἐπίμονη ἐρευνητικὴτητα, συνδυάζοντάς το μὲ συναφεῖς μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα ἀδημοσίευτα και δημοσιευμένα και συγκεντρώνοντας ὅλα τὰ σκόρπια και ἀνεκμετάλλευτα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἑλβετικὴ και ἑλληνικὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἔτσι μᾶς ἔδωσε μιὰ πολὺ σημαντικὴ εἰκόνα ἀπὸ τὴν ὀργάνωση τῶν φιλελληνικῶν ἐταιριῶν τῆς Ἑλβετίας, και μάλιστα τῆς Γενεύης, και ἀπὸ τὴν πολὺπλευρῆ ἠθικὴ και ὑλικὴ συνδρομὴ τους στὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση —θέματα πού δὲν εἶχαν ἀκόμα οὐσιαστικὰ διερευνηθῆ.

Ἡ μελέτη ἔχει γιὰ κέντρο τὶς μορφὲς τῶν δύο μεγάλων Ἑλβετῶν φιλελλήνων, τοῦ Ἰωάννη Γαβριήλ Ἐυνάρδου και τοῦ Louis André Gosse ἔχι τὴ βιογραφία τους, ἀλλὰ τὴ φιλελληνικὴ τους δράση. Χωρίζεται σὲ δύο μέρη.

Μετὰ τὸν Πρόλογο (σσ. 11-12) και τὴν Εἰσαγωγή (σσ. 13-18), στὸ πρῶτο μέρος (Οἱ σχέσεις τοῦ Ἐυνάρδου μὲ τὸν Ἰωάννη, Βιάρο, Αὐγουστίνο

Καποδίστρια, τὸν Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιο καὶ τοὺς ἄλλους ἐπισήμους Ἕλλη-
νες, κεφάλαια ἑπτὰ, σσ. 21-96) ὁ συγγραφέας φωτίζει μὲ νέα στοιχεῖα τὴν προ-
σωπικότητα τοῦ Ἐυνάρδου, τὴν ὀργανωτικὴν του ἰκανότητα, τὴν ἀκτινοβολία
του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ του κύρος, τὶς σχέσεις του μὲ
τὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ἡγεσία τῶν Ἑλλήνων, καὶ πρὸ παντὸς τὶς ἀκάμα-
τες προσπάθειές του γιὰ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἀγῶνα καὶ γιὰ τὸν συντονισμό
τοῦ ἔργου ὄλων τῶν φιλελληνικῶν ἐπιτροπῶν τῆς Εὐρώπης. Μᾶς δίνει ἀκόμα
νέες μαρτυρίες γιὰ τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Καποδίστρια καὶ γιὰ τὴν εὐλα-
βικὴν του φροντίδα, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κυβερνήτη, γιὰ τὴ δικαίωση τοῦ ἔρ-
γου καὶ τὴν ἐκδοσὴν τῶν ἐπιστολῶν του.

Στὸ δευτέρου μέρος ('Ο Ἐλβετὸς φιλέλληνας Louis André Gosse στὴν
Ἑλλάδα, 1827-1829. Νέα ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δράση του, κεφάλαια
ἑπτὰ, σσ. 99-193) ὁ συγγραφέας παρακολουθεῖ ἀπὸ τὰ ἄγνωστα ὡς τώρα ἐγ-
γραφα τῶν ἑλβετικῶν ἀρχείων καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές τὴν ἀληθινὰ καταπληκτικὴν
δραστηριότητα ποὺ ἀνέπτυξε ὁ Gosse στὴν Ἑλλάδα, ὡς μέλος τῆς φιλελλη-
νικῆς ἐπιτροπῆς, ὡς συνεργάτης τοῦ ναυάρχου Κόχραν καὶ ὡς γιατρός.

Στὸ τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης, μετὰ τὰ Συμπεράσματα (σσ. 195-196),
ὁ συγγραφέας δειγματοληπτικὰ δημοσιεύει στὸ Παράρτημα Ἐγγράφων (σσ.
197-232): μίαν κατάστασιν τοῦ Βιάρου Καποδίστρια καὶ Κων/νου Γεροστάθη
ἀπὸ 12 Μαΐου 1827 γιὰ τὶς χρηματικὰς ἀποστολὰς τοῦ Ἐυνάρδου στὰ 1826
καὶ 1827 (παράρτ. I 1)· τρεῖς πίνακες τοῦ Gosse α) πίνακα τροφῶν καὶ πολεμο-
φοδίων τοῦ ναυστάθμου τοῦ Πόρου τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1827 (παράρτ. I 2)
β) ἡμερολόγιον τῶν ἐσόδων τῆς διοικήσεως τοῦ στόλου ὑπὸ τὸν λόρδο Κόχραν κατὰ
τὰ 1826 καὶ 1827 (παράρτ. I 3) γ) πίνακα πανωλοβλήτων περιοχῶν κατὰ τὸ
1828 (παράρτ. I 4)· μιὰ ἐπιλογὴ ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Ἰωάννη (παράρτ. II
1-2), Βιάρου (παράρτ. IV 1-5) καὶ Αὐγουστίνου Καποδίστρια (παράρτ. V
1-2) καὶ δεκατρεῖς ἐπιστολὰς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Ἰγνατίου Οὐγγρο-
βλαχίας πρὸς τὸν Ἐυνάρδο (παράρτ. III 1-13), ὅλα σὲ γαλλικὴν γλῶσσαν.

Ἀκολουθεῖ ἡ Βιβλιογραφία, ποὺ χωρίζεται σὲ ἀνέκδοτες πηγές—κατάλο-
γος τῶν ἐγγράφων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν (σσ. 233-234)—καὶ σὲ ἐκδομέ-
νες πηγές καὶ βοηθήματα, ὅπου συγκεντρώνεται ὅλη ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα—
ιδίως ἡ νεώτατη—ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία (σσ. 234-251). Στὸ τέλος,
ἔπειτα ἀπὸ μιὰ σύντομη γαλλικὴν περίληψιν (σσ. 252), ὑπάρχει ἕνας πίνακας
ὀνομάτων καὶ λέξεων (σσ. 253-260).

Αὐτὴ τὴ μορφή ἔδωσε ὁ συγγραφέας στὴ μελέτη του. Πραγματικὰ δια-
πιστώνει κανεὶς ὅτι μὲ μεγάλη ἐπιτυχία κατόρθωσε νὰ ὑποτάξῃ καὶ νὰ ἐξισορ-
ροπήσῃ τὸ πλούσιο καὶ πολύμορφον ἱστορικὸν ὕλικόν ποὺ ἐπεξεργάστηκε.

Τὸ ἱστορικὸν ὕλικόν τῶν ἑλβετικῶν ἀρχείων, δύσχρηστο ἐξ αἰτίας τῆς πολυ-
μορφίας του, ἀναφέρεται σὲ πλῆθος ἀπὸ θέματα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης
ποὺ τὸ καθένα τους μπορεῖ νὰ ἀναπτυχθῇ σὲ αὐτοτελεῖ μελέτη. Τὰ θέματα αὐτὰ
ὁ συγγραφέας τὰ παρακολουθεῖ, τὰ ἐλέγχει καὶ τὰ συμπληρώνει ἀπὸ ἄλλες
πηγές, προσφέροντας ἔτσι πολύτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν εἰδικὴν ἔρευνα καὶ γιὰ
τὴ γενικότερη γνώσιν τῆς ἐποχῆς.

Ἔτσι π.χ. σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς μελέτης γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀποστολὰς
χρημάτων καὶ ἐφοδίων ἀπὸ τὶς φιλελληνικὰς ἐπιτροπὰς στὴν Ἑλλάδα καὶ καθο-
ριζέται ἡ ποσότης, ὁ τρόπος τῆς ἀποστολῆς καὶ οἱ Ἕλληνες καὶ ξένοι ποὺ

ἀναλάμβαναν και διεκπεραίωναν τις ἀποστολές αὐτὲς (βλ. π.χ. σσ. 22-23, 42-43, 52, 74, 78, 84, 85, 118, 120, 137-138. Παράρτ. I 1, 3. III 6, 7. IV 3).

Πολὺ συχνά, ὅπως εἶναι φυσικό, ἐξιστοροῦνται οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ ὁ ἀντίκτυπός τους στὸ ἐξωτερικό, οἱ ἐνέργειες τῶν φιλελλήνων νὰ βοηθήσουν, ἢ γενικὴ κατάσταση καὶ οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀγώνα (βλ. π.χ. ἐκκλήσεις καὶ προσπάθειες γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ Μεσολογγίου σσ. 40-45, 65, 74-76. Παράρτ. III 3-5· ἐξαγορὰ αἰχμαλώτων Μεσολογγιτῶν σσ. 65, 83-84· γενικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἔξοδο σσ. 45-47· προσπάθειες γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ στρατοπέδου τῆς Ἀττικῆς σσ. 52-55, 60· ἐκστρατεία στὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα σ. 76. Παράρτ. III 10-12· ἐκστρατεία τοῦ Φαβιέρου στὴ Χίος σσ. 147-154).

Συναφὲς εἶναι τὸ θέμα τῶν εἰδήσεων ποὺ φτάνουν ἐξω παραλλαγμένες ἢ καὶ ὀλότελα ἀνακριβεῖς. Ὁ συγγραφέας, μετ' ἐπίμονη ἀναζήτηση καὶ κριτικὴ, προσπαθεῖ νὰ ἀποσαφηνίσῃ, ἂν ὑπάρχουν καὶ ποιά εἶναι τὰ ἀληθινὰ γεγονότα ποὺ παραποιοῦνται (βλ. σσ. 70-73. Παράρτ. III 1-2).

Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ προστεθοῦν οἱ πολλὲς μαρτυρίες γιὰ σπουδὲς νέων Ἑλλήνων στὸ ἐξωτερικό μετ' τὴ φροντίδα τοῦ Ἐυνάρδου καὶ τῶν Ἑλβετῶν φιλελλήνων (σσ. 45, 67-69, 87, 88, 89, 108-110, 188-189, 191. Παράρτ. II 1, 2. IV 5), καθὼς καὶ οἱ σχετικὲς μετ' τὴν ἄγνωστη ὡς τώρα ἀποστολὴ δύο παρατηρητῶν τῶν φιλελληνικῶν ἐπιτροπῶν Γενεύης καὶ Παρισίου στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα (σσ. 37-40), μετ' τὰ ἑλληνικὰ δάνεια καὶ τὴν παραγγελία ἑλληνικῶν πολεμικῶν πλοίων στὸ ἐξωτερικό (σσ. 56-58), μετ' τὴν ἐσωτερικὴν κατάσταση τῆς Μυτιλήνης κατὰ τὴν ἐπανάσταση (σ. 77. Παράρτ. III 13) καὶ ἄλλα.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης, στὰ κεφάλαια 2 (Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας στὴν Ἑλβετία μετὰξὺ 1813-1814, οἱ ἐπαφές του μετ' τοὺς Ἑλβετοὺς καὶ τὰ παιδαγωγικὰ του συστήματα σσ. 27-32), 3.1 (Ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας στὴν Ἑλβετία μετὰξὺ 1822-1827, σσ. 32-37) καὶ 4.1, 2, 4 (Συντονισμένες προσπάθειες τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, Ἐυνάρδου καὶ τῶν φιλελληνικῶν ἐπιτροπῶν τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴ διάσωση τοῦ Μεσολογγίου σσ. 40-45, 49-51) συγκεντρώνονται πολλὰ νέα καὶ σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τοῦ Ἰω. Καποδίστρια στὴν Ἑλβετία.

Στὸ κεφάλαιο 7 (Ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τοῦ Βιάρου καὶ Αὐγουστίνου Καποδίστρια μετ' τὸν Ἐυνάρδο, 1826-1844, σσ. 82-96) διευκρινίζονται ἀπὸ ἄγνωστες ὡς τώρα πηγές οἱ διπλωματικὲς ζυμώσεις ποὺ ὀδήγησαν στὴν παραίτηση τοῦ Αὐγουστίνου Καποδίστρια.

Στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης τοῦ ὁ συγγραφέας, μετ' βάση τὸ πλούσιο ὑλικὸ τοῦ ἀρχείου Gosse, ἀναφέρεται στὴν ὀργάνωση καὶ τὴ δράση τῶν φιλελληνικῶν ἐπιτροπῶν στὴν Ἑλλάδα ποὺ διαχειρίζονταν τὰ χρήματα καὶ τὰ ἐφόδια τῶν φιλελληνικῶν ἀποστολῶν καὶ ὀργάνωναν, συντηροῦσαν καὶ τροφοδοτοῦσαν τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα, ἰδίως στὴν τελευταία δύσκολη περίοδο τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγώνα (σσ. 99-120, 156-163). Ἀναφέρεται ἀκόμα στὶς προσπάθειες τοῦ Gosse νὰ εἰσπράξῃ τοὺς δασμοὺς τοῦ Αἰγαίου ποὺ εἶχαν παραχωρηθῆ στὸν ἑλληνικὸ στόλο (σσ. 121-129), στὸν πόλεμο μετ' τοὺς πειρατὲς στὸ Αἶγαίο (σσ. 129-137), στὸ σχέδιο τοῦ Ἐυνάρδου καὶ τοῦ Καποδίστρια νὰ ἰδρυθῆ ἕνας πρότυπος γεωργικὸς οἰκισμὸς ἀπὸ Ἑλβετοὺς παροίκους στὴν Ἑλλάδα ἢ νὰ σχηματιστῆ ἕνα σῶμα Ἑλβετῶν τακτικῶν, ποὺ τελικὰ δὲν πραγματο-

ποιήθηκε, επειδή βρήκε μεγάλη αντίδραση από τους προκρίτους, όπως και άλλες παρόμοιες προσπάθειες (σσ. 158-163).

Σημαντικό είναι το κεφάλαιο 6 ('Η δραστηριότητα του Gosse ως γιατροῦ στην Ελλάδα, σσ. 163-181), όπου δίνονται πολλά και πολύ σημαντικά στοιχεία για την έκταση και τον κίνδυνο από την πανώλη του 1828 και για τον αγώνα του Gosse να την αντιμετωπίσει και να οργανώσει την υγειονομική υπηρεσία.

'Ανέφερα μερικά από τα πολλά θέματα που ο κ. Κ. Α. Βακαλόπουλος επεξεργάστηκε, για να δείξω την ευρύτητα του χώρου μέσα στον οποίο κινήθηκε και τη σημασία της διατριβής του για τις νεοελληνικές ιστορικές σπουδές.

Γ. ΚΟΥΛΙΚΟΥΡΔΗ

Γεωργίου Ψύλλα, 'Απομνημονεύματα του βίου μου. Εισαγωγή Ν. Κ. Λούρου, ακαδημαϊκού. Έκδοσις και σημειώσεις Έλ. Γ. Πρεβελάκη, διευθυντού του Κέντρου Έρευνας της Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού. 'Αθήναι 1974. σσ. λζ', 370. ('Ακαδημία 'Αθηνών. Μνημεία της Έλληνικής Ιστορίας, 8).

'Η ύπαρξη του χειρογράφου με τα 'Απομνημονεύματα του Γ. Ψύλλα ήταν γνωστή στους μελετητές από σποραδικές μνείες και δημοσιεύσεις: πρόσφατα, από την ανακοίνωση του ακαδημαϊκού κ. Ν. Λούρου στην 'Ακαδημία 'Αθηνών (*ΙΑΑ* 45, 1970, 11-22). Γνωστοποιώντας ότι είχε στη διάθεσή του το σύνολο του χειρογράφου ο κ. Ν. Λούρος έδωσε μια προϊδέαση του όγκου («582 σελίδες, φύλλων τετραδίου, πολύ πυκνογραμμένου») και των περιεχομένων των 'Απομνημονευμάτων ταυτόχρονα ανακοίνωσε την πρόθεσή του να προχωρήσει στην έκδοση του κειμένου, έφόσον και η 'Ακαδημία θα έκρινε σκόπιμο να αναλάβει τις έκδοτικές μέριμνες. Εύτυχως οι συγκυρίες στάθηκαν ευνοϊκές και το χειρόγραφο του Γ. Ψύλλα είδε το φως στη σειρά των Δημοσιευμάτων της 'Ακαδημίας 'Αθηνών «στα πλαίσια του προγράμματος εκδόσεων για τον έορτασμό της 150ής έπετείου της Έπανάστασης του 1821». Στο δημοσίευμα προτάσσεται Εισαγωγή, γραμμένη από τον καθηγητή Ν. Λούρο, όπου προσωπογραφείται ο Γ. Ψύλλας, ενώ ο Έλ. Πρεβελάκης ανέλαβε την έκδοτική επεξεργασία του κειμένου και τη σύνταξη των Σημειώσεων.

Θεωρώ πως δέν θα έπρεπε να περάσει ασχολίαστο και από τούτη τη θέση το γεγονός ότι η επέτειος των 150 χρόνων του πολέμου της Ανεξαρτησίας, η οποία συνέπεσε με το έτος 1971, έδωσε ευκαιρία, σε όσους απέστερέξαν να συμμετάσχουν στους έπίσημους «πανηγυρισμούς», να την τιμήσουν άθροιστά αλλά δημογυρικά, πραγματοποιώντας μια σειρά από χρήσιμες εκδόσεις ή επανεκδόσεις κειμένων που αποτέλεσαν ουσιαστική προσφορά στην ελληνική βιβλιογραφία. Χρήσιμες για πολλούς και διαφορετικούς λόγους ή καθεμιά, προπάντων όμως γιατί έδωσαν τη δυνατότητα καινούριων προσθηκών σε θέματα της νεοελληνικής ιστορίας, για τα όποια μπορούμε να πούμε, χωρίς υπερ-

βολή, ότι δεν έχουν ακόμη κορεσθή βιβλιογραφικά· ούτε ως προς τις πηγές ούτε ως προς τὰ ειδικὰ μελετήματα. Δεν θὰ μπορούσε συνεπῶς νὰ εἶχε πραγματοποιηθῆ τιμητικότερη προσφορά στὴ μνήμη τοῦ Γ. Ψύλλα ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* του γιὰ τὴν ἐπέτειο τοῦ 1821

Ἀποτελεῖ κοινοτοπία ἂν ποῦμε πὼς τὰ ἀπομνημονεύματα, ἡμερολόγια, αὐτοβιογραφικὰ κείμενα, ἀλληλογραφίες, ἀποτελοῦν πηγές πολὺτιμες γιὰ τὴν ἱστορία μας — γιὰ ὁποιαδήποτε ἱστορία. Τώρα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά δίνεται ἰδιαίτερη βαρύτητα σὲ κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, γιατί παρέχουν τὴ δυνατότητα νὰ πλησιάζῃ ὁ μελετητὴς, μέσα ἀπὸ τις προσωπικὲς ἐμπειρίες καὶ καταγραφές τῶν συντακτῶν, τὸ κλίμα τῆς κάθε ἐποχῆς, τις νοοτροπίες καὶ συμπεριφορές. Στὴν περίπτωση τῶν *Ἀπομνημονευμάτων* τοῦ Ψύλλα ἡ χρονικὴ διάρκεια καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ συντάκτη εἶναι λόγοι ποὺ προσδίδουν σ' αὐτὰ ἐξαιρετικὴ σπουδαιότητα. Ἡ χρονικὴ περίοδος τὴν ὁποία καλύπτουν περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὰ 1816 καὶ στὰ 1869, ὅταν οὐσιαστικὰ περᾶτωσε τὴ συγγραφὴ τους, ἐνῶ ἀναδρομὲς στὴν παιδικὴ του ἡλικία καὶ στὴ μαθητεία του στὰ σχολεῖα τῆς Ἀθήνας φέρνουν τις ἀντίστοιχες, πρώτες του καταγραφές, στὸ ἔτος 1801.

Ὁ Γεώργιος Ψύλλας ἐσύνθεσε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κειμένου του ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1867 ἕως τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ 1869, ὅταν συνταξιοῦχος πλέον εἶχε ἀποτραβηχθῆ ἀπὸ τὸν δημόσιο βίο. Δούλεψε λοιπὸν μιὰ διετία γιὰ νὰ δώσῃ μορφή στὶς σημειώσεις τις ὁποῖες ἡμερολογιακὰ κρατοῦσε ἐπὶ πολλὰ χρόνια. Ἀθηναῖος, γεννημένος γύρω στὰ 1794, ξεχώρισε ἀπὸ πολὺ νωρίς γιὰ τὴν εὐφυΐα καὶ τὴν ὀξύνοιά του, ἀρετὲς ποὺ τοῦ ἐξασφάλισαν ὑποτροφία ἀπὸ τὴν «Φιλόμουσο Ἑταιρεία» τῶν Ἀθηνῶν γιὰ τὴ συνέχιση τῶν σπουδῶν του σὲ δυτικὰ πανεπιστήμια. Ἀργότερα, εὐθὺς μόλις κηρύχθηκε ὁ πόλεμος τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἐγκατέλειψε τις σπουδές του, ἔφθασε ἀπὸ τοὺς πρώτους στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν Ἐπανάσταση ὡς πληρεξούσιος στὶς ἐθνοσυνελεύσεις, λόγιος καὶ «ἐφημεριδογράφος», δημόσιος λειτουργός, ἰδιότητες μὲ τις ὁποῖες — ἰδίως τὴν τελευταία — ἐξακολούθησε νὰ παρέχῃ τις ὑπηρεσίες του στὸ ἔθνος στὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς βασιλείας. Ἐντονα φιλελεύθερος καὶ δημοκρατικός, διακήρυξε καὶ ἀπὸ τις στήλες τῆς *Ἐφημερίδος Ἀθηνῶν*, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὑπεύθυνος συντάκτης (1824-1826), τις ἀρχές τῆς ἐλευθεροτυπίας, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσονομίας, γιὰ τις ὁποῖες ἀγωνίσθηκε μὲ σθένος πάντοτε. Τὸ γνωμικὸ ἄλλωστε ποὺ δέχτηκε νὰ υἱοθετήσῃ ὕστερα ἀπὸ πρόταση τοῦ συνταγματάρχη Λ. Στάνχοπ γιὰ τὴν ἐφημερίδα του, «Ἡ παρρησία εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς δικαιοσύνης», εἶναι φανερό, καὶ ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη πολιτεία του, πὼς ἦταν σύμφωνο μὲ τοὺς προσωπικοῦ του προβληματισμούς. Χρόνια ἀργότερα, στὰ 1853, ὑπουργὸς τῶν «Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Ἐκπαιδευτικῶν» στὸ νεόκοπο «Ἰπουργεῖον» τοῦ Ἀλ. Μαυροκορδάτου, ὑποστηρίζει τὴν ἀρχὴ τῆς ἀποκέντρωσης στὴ διοίκηση. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο αἰτιολογεῖ τὴν πρότασή του δείχνουν τὸ σεβασμὸ καὶ τὴν πίστη τοῦ Ψύλλα στὶς δημοκρατικὲς διαδικασίες: «Ἡμεῖς πρέπει νὰ σεβασθῶμεν ὅ,τι τὸ Σύνταγμα ἀποδίδει προνομιακῶς εἰς τὸν Βασιλέα, ἀλλ' ἀφ' ἐτέρου μέρους πρέπει νὰ προσπαθῆσωμεν καὶ διὰ νόμων καὶ διὰ τῆς κυβερνητικῆς μας ἐνεργείας νὰ ἀποδώσωμεν καὶ εἰς τὸν λαὸν σφαῖραν ἐνεργείας, διὰ νὰ συναυ-

ξάνη ούτως αναλόγως πᾶν μέλος τοῦ σώματος τοῦ ἔθνους καὶ τὸ Σύνταγμα νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ἀληθινὴ αὐτοκυβέρνησις»¹.

Φίλος τοῦ Σπ. Τρικούπη, γνώριμος καὶ τοῦ Σολωμοῦ σύμφωνα μετὰ τὸν Γ. Τερτσέτη, ὑποστήριζε μαζί τους τὸ σύστημα τῆς «ἀπλῆς φωνῆς», πιστεύοντας ὅτι ἡ χρῆση τῆς θὰ συντελοῦσε στὴ διάδοση τῆς παιδείας καὶ συνεπῶς στὸν φωτισμὸ τοῦ ἔθνους: «Ἄν ἐκυρίευσεν εἰς τὸ πανελλήνιο», γράφει ὁ Γ. Τερτσέτης, «τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς, τῆς φυσικῆς φωνῆς τοῦ ἔθνους, τόσες εὐλογίες ἐπρόλεξαν μετὰ τὸ ἔθνικὸ αὐτὸ σύστημα, ἐπειδὴ εἶχαν, μὰ τὴν ἀλήθειαν τὸν λόγον τους, ἐπειδὴ ἐβεβαίωσαν ὅτι ἡ γλώσσα ἐνὸς ἔθνους εἶναι ὡς ἓνας ποταμὸς, ἐπάνου τοῦ ὁποῦ ταξιδεύουν οἱ γνώσεις τῶν ἀνθρώπων...»². Ὅταν ὁ Τερτσέτης ἔγραφε τὶς γραμμὰς αὐτές, ἦταν γύρω στὰ 1858· ὁ χρόνος ποῦ εἶχε στὸ μεταξὺ κυλήσει εἶχε φέρει ἀλλαγὰς στὸ γλωσσικὸ ἄλλες ἀπὸ ὅσες εἶχαν ἐλπίσει οἱ ἄνθρωποι μέσα στὸν Ἄγωνα — καὶ νωρίτερα. Ἔτσι, ἀπογοητευμένοι ἀλλὰ ὄχι ἐντελῶς ἀποθαρρυσμένοι ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν τροπὴ τοῦ θέματος, προσθέτει: «Ἄφοῦ εἶπαμεν ὅμως τὴν μίαν ἀλήθειαν, ὅτι δηλαδὴ αὐτοὶ οἱ τρεῖς κορυφαῖοι τοῦ συστήματος, ὁ ἓνας στὸ Μισολλόγγι, ὁ ἄλλος εἰς τὴν Ἀθήνα, ὁ ἄλλος εἰς τὴν Ἐπτανήσον, ἃς εἰποῦμεν καὶ τὴν ἄλλην ἀλήθειαν, ὅτι τὸ σύστημα, ἀπὸ τὰ 1826 καὶ ἔμπρός, ἔπεσε, ἐκοιμήθη»³.

Ἄπλῃ παράθεσις δύο κειμένων τοῦ ἴδιου τοῦ Ψύλλα, γραμμένων μετὰ χρονικὴ ἀπόστασις τριάντα περίπου χρόνων τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, δείχνει πόσο εἶχε στὸ μεταξὺ ξεστρατίσει ἡ «ἀπλὴ φωνή» τοῦ ἔθνους. Κι ἐνῶ τὸ πνεῦμα ποῦ τὰ διέπει παρέμεινε ἀκέραιο καὶ στὰ δύο κείμενα, τὸ ἴδιο ἀγωνιστικὸ στὴν ὑπεράσπισιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ φρονήματος, ἡ γλώσσα μετὰ τὴν ὁποία ἐκφράστηκε στὸ δεύτερο ἔχει αἰσθητὰ διαφοροποιηθῆ εἰς βᾶρος τῆς δημοτικῆς. «Ἡμεῖς στοχαζόμενοι ὅτι μετὰ τὴν ἐλευθερίαν λογουτριβές, ὅσον σφαιρὸς καὶ ἂν εἶναι, ὁ νοῦς τῶν ἀνθρώπων φωτίζεται καὶ καταντᾷ ἀπὸ ὀλίγον εἰς τὴν τελείαν ἀλήθειαν...» γράφει στὸ πρῶτο, ἐνῶ στὸ δεύτερο παρατηρεῖ: «Ἰπωπτειομένη δὲ πρὸς τούτους ὅτι μοὶ ἐδόθη ὁ κλῆρος οὗτος τῆς διοικήσεως πρὸς ποιὴν, ἐνεκα ἐξορμήσεώς τινος ἐκ μέρους μου κατὰ τινὰ συνεδρίασιν ἐν τῷ Πανελληνίῳ, καθ' ἣν εἶπον ὅτι κακῶς συμβουλεύεται ὁ Κυβερνήτης»⁴.

Ἐντούτοις, τὸ τόσο ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὴν πηγαία δημοτικὴ τῶν πρώτων συγγραφῶν τοῦ γλωσσικὸ ἰδίωμα, στὸ ὁποῖο ἔχει συντάξει ὁ Γ. Ψύλλας τὰ Ἀπομνημονεύματά του, δὲν ἀποστερεῖ τὸ κείμενό του ἀπὸ ἄλλες ἀρετές, πολὺ οὐσιαστικές: ἡ ξεκάθαρη στάσις του ἀπέναντι σὲ προβλήματα προσωπικὰ ἢ ἔθνικα, ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὸ καθῆκον πρὸς τοὺς δικούς του, τὴν πατρίδα καὶ πρὸς τὸν ἑαυτό του, ἡ καθαρὸτητα τῆς σκέψεώς του, ἡ παρατηρητικότητα καὶ ἡ διεισδυτικότητά του ἀποτελοῦν στοιχεῖα θετικὰ τῆς προσωπικότη-

1. Γ. Ψύλλα, Ἀπομνημονεύματα, σ. 294

2. Γ. Τερτσέτης, Ἀνέκδοτοι Λόγοι, ἐπιμ. Ντίνος Κονόμος, 2η, ἔκδ. τ. 1, Ἀθ. 1970, σ. 214, (λόγος ἀναφερόμενος στὸν Σπ. Τρικούπη, τὸν Δ. Σολωμό, τὸν Γ. Ψύλλα).

3. Ἐ.ἀ., σ. 212.

4. Ἐφημερίς Ἀθηῶν - «Εἰδοποιήσις», Ἐν Σαλαμῖνι τῇ 18 Ἰουλίου 1824. Τὸ κείμενο δημοσιευμένο στὸ: Ὁ Τύπος στὸν Ἄγωνα, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, τ. 1, σσ. 59-61· ἡ παραπάνω περικοπή, σ. 59. Τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματα, σ. 143.

τητάς του και προσδίδουν ενάργεια και βάθος στις πραγματικότητες τις όποιες προσεγγίζει και ζή: από τόν καιρό όπου, νέος φοιτητής στα δυτικά πανεπιστήμια, γνωρίζει και καταγράφει καινούριους τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς, νέους τρόπους πανεπιστημιακής διδασκαλίας, ή έρχεται σ' έπαφή με τὰ φοιτητικά κινήματα και τις αναταραχές στα πανεπιστημιακά κέντρα πού σπουδάζει. Έπίσης, όταν διηγείται πώς πληροφορήθηκε την «επανάστασιν τής πατρίδος», πώς έπηρε την απόφαση να επιστρέψη πίσω μαζί με τούς άλλους νέους συμπατριώτες του για να πάρη μέρος στον πόλεμο για την έλευθερία. Πώς αγωνίστηκε αργότερα, ως μέλος των Έθνοσυνελεύσεων για την επικράτηση έλευθέρων θεσμών, πώς μετά την απέλευθέρωση εξακολούθησε, ως υπεύθυνος πολιτικός ήγέτης και ιδίως ως ανώτατος κρατικός λειτουργός να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον τόπο. Δεν είναι όμως μόνο ο Ψύλλας πού έχουμε τή δυνατότητα να γνωρίσουμε καλύτερα και ασφαλέστερα μέσα από τὰ *Απομνημονεύματα*, αλλά και ο έλληνικός κοινωνικός περίγυρος των προεπαναστατικών χρόνων, τής εποχής τής έθνεγερσίας και τής μεταπελευθερωτικής περιόδου. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Ψύλλας δεν αναφέρεται στο κείμενό του «σ' όλα τὰ σπουδαία γεγονότα τής εποχής του, πού τὰ θεωρεί γνωστά, αλλά απλώνεται σε άπειρες έξαιρετικά ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για πρόσωπα και πράγματα πού συνδέονται με τή δική του δράση»¹. Τόν απασχολούν πολύ πιό έντονα οι ανθρώπινες σχέσεις, οι νοοτροπίες και οι συμπεριφορές: χωρίς βιαιότητες, έχοντας πάντα στο νοῦ του τήν έξυπνότητα των έθνικών συμφερόντων, αντιδρά ήρεμα αλλά αποφασιστικά στις προσπάθειες να παραβιασθῆ ή θέληση και να άλωθῆ ή συνείδηση των πολιτών: «Εγώ δε ... έκρινα καλόν να έπιβῶ άμέσως εις τὸ πλοίαριον και να άποχωρήσω από τόπον [ή Αίγινα επί Καποδίστρα] όπου ή κατασκοπεία και ή επέμβασις εις τὰς συνειδήσεις των πολιτών ειχεν εις άκρον κορυφωθῆ, απερχόμενος δε εις Αθήνας, να μένω τουλάχιστον ανενόχλητος από ταιαύτας πιέσεις»². «Άλλοτε πάλι, διορισμένος από τόν Σπ. Τρικούπη «Γραμματεὺς τής Έπικρατείας επί των Έσωτερικῶν» (1833), δεν άποφάσιζε να δεχθῆ τήν ύπουργική όνομασία ξεκαθάριση ένα θέμα ήθικῆς τάξης, όπως ήταν τὸ «συνταγματικὸν πρόβλημα» όπως τὸ άποκαλεῖ «ὡς πρὸς τήν θέσιν εις τήν όποίαν εκλήθημεν να υπηρετήσωμεν τήν βασιλείαν και τήν πατρίδα ήμεῖς οι διορισθέντες γραμματεῖς τής επικρατείας, αν δηλ. έπρεπε να θεωρώμεθα ως ύπουργοί υπεύθυνοι ενώπιον τοῦ έθνους, και να έχωμεν επομένως ανεξαρτησίαν τινά εις τήν έξάσκησιν των καθηκόντων μας, ή να εῴμεθα απλᾶ όργανα τής βασιλικῆς έξουσίας, ήτοι απλῶς γραμματικοὶ τής Αντιβασιλείας, ενεργούσης δι' ήμῶν άπολύτως ό,τι ήθελε νομίσει καλόν να πράξῃ εις τήν διοίκησιν τής πατρίδος»³.

Τὸ κείμενο των *Απομνημονευμάτων* τὸ έπεξεργάσθηκε προετοιμάζοντας τήν έκδοση ο Έλ. Πρεβελάκης, καθηγητῆς ήδη τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν, στήν έδρα τής Ιστορίας τής Νεωτέρας Ελλάδος. Με όλη τήν εύσυνειδησία και τόν έπιστημονικό του όπλισμό διευκρινίζει θέματα σχετικά με χρονολογίες τής συγγραφῆς των *Απομνημονευμάτων*, κάνει τόν άπολογισμό τής

1. Γ. Ψύλλας, *Απομνημονεύματα*, Είσαγωγή Ν. Λούρου, σ. 0'.

2. Αῦτ., σ. 194.

3. Αῦτ., σ. 209.

παρουσίασης του χειρογράφου από τους απογόνους του Ψύλλα αναφερόμενος με κάθε λεπτομέρεια στις προηγούμενες, μερικές δημοσιεύσεις, του Δ. Καμπούρογλου στην *Εστία* τὸ 1928, του Δ. Γατόπουλου στὸ *Νέον Κράτος* τὸ 1940, του Δ. Γέροντα στὰ *Ἀθηναϊκά* τὸ 1963.

Στὰ κείμενα, χωρισμένα σὲ ἐνόητες χρονολογικές, προτάσσονται τίτλοι ἐπεξηγηματικοὶ ποὺ βοηθοῦν τὸν ἀναγνώστη νὰ ἀποκτᾶ γρήγορη ἀντίληψη τοῦ εἰδικοῦ περιεχομένου τῆς κάθε ἐνόητας. Βιβλιογραφικὲς ἀναγραφὲς σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ ἐξαντλητικὸ εὐρετήριο κλείνουν τὸν τόμο αὐτόν, ποὺ ἀποτελεῖ πράγματι μιὰ οὐσιαστικὴ προσφορὰ στὴ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία, τόσο γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὸν Ψύλλα ὅσο καὶ γιὰ νὰ προσεγγίσουμε μέσα ἀπὸ τὸ κείμενό του πρόσωπα, πράγματα καὶ ιδέες ποὺ κυριάρχησαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο στὸν 19ο αἰώνα. «Ἐνα κείμενο προσωπικό, προορισμένο γιὰ χρῆση ἐνδοοικογενειακῆ σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τοῦ συντάκτη («Ἐγραψα τὰ Ἀπομνημονεύματα ταῦτα διὰ τὰ τέκνα μου μᾶλλον παρὰ δι' ἐπίδειξιν καὶ οὔτε ἔχω τὴν διάθεσιν νὰ ἐκθέσω ταῦτα, ἢ ἐγὼ ἢ τὰ τέκνα μου, εἰς τὴν δημοσιότητα, εἰμὴ καθόσον ἤθελε κριθῆ ἀναγκαῖον τοῦτο καὶ μόνον διὰ τὰ γεγονότα τὰ ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς πατρίδος»), φθάνει πλέον στὸν ἐνδιαφερόμενο χρήστη καὶ συμπληρῶνει τίς γνώσεις του γιὰ τὴν τόσο καίρια αὐτὴ ἐποχὴ τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Κωνσταντίνου Δ. Σβολοπούλου, Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ ἡ πολιτικὴ κρίσις εἰς τὴν αὐτόνομον Κρήτην, 1901-1906, Ἀθήναι 1974. 8ο, σσ. 304.

Τὸ ἔργο αὐτὸ ποὺ, ὅπως διευκρινίζει ὁ συγγρ. στὴν εἰσαγωγή, ὑποβλήθηκε ὡς διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν μιᾶς ἀπὸ τίς κρίσιμότερες περιόδους τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἀπὸ τὴν πρώτη ρήξη τοῦ Βενιζέλου μὲ τὸν πρίγκιπα Γεώργιο τὸ 1901 ὡς τὴν ἀνάκληση τοῦ τελευταίου τὸ 1906. Ὁ συγγρ. στηρίζεται κατὰ κύριο λόγο σὲ ἀξιολογώτατο ἀρχεῖκὸ ὕλικό, ἑλληνικό καὶ εὐρωπαϊκό, κρατικὸ καὶ ἰδιωτικὸ, καὶ δείχνει πλήρη γνώση τῆς βιβλιογραφίας τόσο τῆς γενικῆς ὅσο καὶ τῆς εἰδικῆς.

Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ τρία μέρη (σσ. 23-94) ἐπισημαίνονται οἱ ὅροι ποὺ ἐπέδρασαν στὴ στασιμότητα τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἡ ἀποτυχία τῆς εὐρωπαϊκῆς περιουσίας τοῦ Ἀρμοστῆ μὲ αἴτημα τὴν ἔνωση, καὶ ἡ ρήξη του μὲ τὸ Βενιζέλο, τὸν ὁποῖον ἀπέλυσε (Ἀπρ. 1901). Ἐξιστορεῖται ἐπίσης ἡ δεύτερη ἀποτυχημένη περιουσία τοῦ Γεωργίου (Αὐγ. 1904), μετὰ τὴν ὁποία ὁ Βενιζέλος, ἀπειλούμενος ἀπὸ πολιτικὴ ἐκμηδένιση, κατέφυγε στὴν ἐπανάσταση.

Τὸ δεύτερο μέρος (σσ. 95-162) ἀναφέρεται στὰ ἀντικρουόμενα πολιτικὰ καὶ οικονομικὰ προγράμματα τοῦ Γεωργίου καὶ τοῦ Βενιζέλου καὶ στὴν δξύτητα τῶν οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν προβλημάτων, ποὺ ὁδήγησαν στὸ ἐπαστασιακὸ κίνημα τοῦ Θερίσου.

Τὸ τρίτο μέρος (σσ. 163-271) περιλαμβάνει τὴν ἀφήγηση τῶν γεγονότων ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῆς ἐπαναστάσεως ὡς τὴν ὑποχώρησίν της μπροστὰ στὴν εὐρωπαϊκὴ μεσολάβηση, τὴν ἀθόδο στὴν Κρήτη τῆς Διεθνoῦς Ἐξεταστικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τὴ συμφωνία πού ἐπιτεύχθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Αὐγούστο τοῦ 1906 καὶ πού ἔδινε στὴν Κρήτη ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις καὶ στὸν Ἑλληνα βασιλέα τὸ δικαίωμα νὰ ὀρίζη τὸν Ἀρμοστὴ μετ' ἔγκριση τῶν Δυνάμεων. Τὸ Σεπτέμβριο ὁ Ἄλ. Ζαΐμης ἀντικατέστησε στὴν ἀρμοστεία τὸν πρίγκιπα Γεώργιο. Τὸ ἔργο κλείνει μετ' ἐπίλογο (σσ. 273-279), στὸν ὁποῖο διαπιστώνεται ἡ πανελλήνια ἐπιβολὴ τοῦ Βενιζέλου.

Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ συγγρ. (σ. 30), «ἡ λύσις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος διήρχετο ὑποχρεωτικῶς διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμφωνίας». Πραγματικὰ ἡ Τουρκία εἶχε χάσει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπεμβαίη στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴν Κρητικὴ Ἐπανάσταση· οἱ Δυνάμεις ἀνταποκρινόμενες σὲ αἴτηση τῆς Πύλης γιὰ ἀποκατάσταση τῆς τάξεως εἶχαν θέσει σὲ κίνηση μιὰ διαδικασίαν καθεστωτικῶν μεταρρυθμίσεων καὶ εἶχαν ἀποβιβάσει στὴν Κρήτη διεθνῆ ἀγῆματα δημιουργώντας τετελεσμένο γεγονός. Ἀλλὰ ἐνῶ ἡ Πύλη ἀδυνατοῦσε νὰ ἀντιδράσῃ στὴν Κρήτη κατὰ τῶν ἐνωτικῶν βλέψεων τοῦ ἐλληνισμοῦ, διέθετε ἄλλο ὄπλο, τὴν ἀπειλὴν κατὰ τῆς Θεσσαλίας. Ὁ Ἀβδουλ Χαμὴτ ὅμως δὲν χρησιμοποίησε τὴν ἀπειλὴν αὐτή, ἀντίθετα ἐπιδίωξε συνεννόησιν μετ' Ἑλλάδα. Μετὰ τὴν διαπίστωση αὐτὴ πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἡ στάσις τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως. Ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴν οἰκονομικὴ ἀδυναμίαν τῆς Ἑλλάδος, τὴ στρατιωτικὴν τῆς ἀποδιοργάνωσιν καὶ τὴ διπλωματικὴν τῆς ἀπομόνωσιν ὅταν τὰ κύρια αἴτια τῆς ἀδράνειας τῆς στὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ὡς τὸ 1906. Ἀπὸ τὸ 1897 ὡς τὸ 1904 ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει ἀπόλυτα. Ἀπὸ τότε ὅμως ἡ ἐλληνικὴ κρατικὴ καὶ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία ἀναλαμβάνει τόσο στὸν οἰκονομικὸν τομέα ὅσο καὶ στὸν πολιτικόν· δεῖγμα ἡ χρηματοδότησις καὶ διεξαγωγὴ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνα (1904-1908). Στὴν περίπτωσιν τῆς Κρήτης, ἐνῶ διαφαίνεται ἐνεργοποίησις τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, κρατικὴ παρέμβασις παρατηρεῖται τὸ 1906, μόνον μετὰ τὴν ἐκδήλωσιν τῆς εὐρωπαϊκῆς πρωτοβουλίας (σ. 197). Ἐξεταστέον ἐπομένως μήπως τὸ Κρητικὸν συνδέεται μετ' ἡ διεξαγωγὴν τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνα, στὸν ὁποῖο μάλιστα ἡ συμβολὴ τῶν Κρητῶν ἦταν ἀξιόλογη.

Ὅπως διαπιστώνει ὁ συγγρ., ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἀρμοστῆ στὸ ἐθνικὸν θέμα ἐλεγχόταν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν δυναστικὴν πολιτικὴν. Συνεπῶς ἡ σύγκρουσις παίρνει τίς διαστάσεις μιᾶς ἀναμετρήσεως τοῦ Βενιζέλου μετ' ἡ ἐλληνικὴν δυναστεία. Ἀντίπαλοι ἦσαν ὁ πρίγκιπας Γεώργιος, ὑποστηριζόμενος ἀπὸ τὴν πλειοψηφίαν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, καὶ ὁ Βενιζέλος, ἐκπρόσωπος μιᾶς δυναμικῆς μειοψηφίας, τῆς ἀνερχόμενης κρητικῆς ἀστικῆς τάξεως.

Ὁ συγγρ. ἀναζητεῖ τὰ κίνητρα τῆς ἔριδος στὴν διαφορετικὴν ἐκτίμησιν τῶν πολιτικῶν καταστάσεων καὶ στὴν διαφορὰ τῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῶν δύο πρωταγωνιστῶν (σσ. 89-90). Προκειμένου πάντως γιὰ τὸν Γεώργιο, ἡ περιφρόνησις καὶ ἡ καχυποψία πρὸς τοὺς κοινοβουλευτικοὺς θεσμοὺς ἀποτέλεσαν σταθερώτερον κριτήριον τῆς πολιτικῆς του συμπεριφορᾶς παρὰ ὁποιοδήποτε χαρακτηριστικὸν τῆς ψυχοσυνθέσεώς του. Καθοριστικὸν ἐπίσης ρόλον ἔπαιζαν οἱ ἐπιρροαὶ τῶν πολιτικῶν του συμβούλων· ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τὴ δυναμικὴν παρουσίαν τοῦ γραμματέα τῆς ἀρμοστείας Α. Παπαδιαμαντόπουλου (σ. 102).

Ὁ συγγρ. αντιπαράθετει τὴν πολιτικὴν ἰδεολογίαν τοῦ Βενιζέλου μὲ ἔμφαση στὴν ἐπίδραση τῆς κλασικῆς καὶ τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς φιλελεύθερης πολιτικῆς θεωρίας. Σκόπιμη θὰ ἦταν ἐπίσης καὶ μιὰ ἔρευνα στὶς ἀνιχνευτικὲς ἐπαφὲς τοῦ Βενιζέλου μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα τοῦ κέντρου. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Θερίσου π.χ. ἐπιχείρησε συνεργασία μὲ τὸ μικρὸ ριζοσπαστικὸ κόμμα τοῦ Φιλάρετου (βλ. Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις ἐκ τοῦ 75ου ὑψώματος, 1848-1923*, Ἀθῆναι 1928, σσ. 497). Παρόμοιες ἀπόπειρες ἔκανε ἀργότερα πρὸς τὴν ὁμάδα τῶν Ἰαπώνων καὶ τὸ Στρατιωτικὸ Σύνδεσμο. Στὸ πλαίσιο τῶν πολιτικῶν αὐτῶν ἀνιχνεύσεων ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἡ συνεργασία του μὲ τὸν ἀγωνιστὴ Κωνσταντῖνο Μάνο, τὸ σύνδεσμο μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ οὐσιαστικὸ χρηματοδότη τοῦ ἀγώνα.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ τοῦ Βενιζέλου, τόσο ἡ πείρα του ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ συντάγματος ὅσο καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς διεθνοῦς καταστάσεως ἐξηγοῦν γιατί, ἐνῶ σὰν Σύμβουλος ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης συγκατατέθηκε τὸ 1899 σὲ ἓνα συγκεντρωτικὸ σύνταγμα (σ. 131), δύο χρόνια ἀργότερα ζήτησε μεταρρυθμίσεις. Ἐξηγοῦν ἐπίσης καὶ τὴ μερικὴ ἀναθεώρηση τοῦ προγράμματος τοῦ Βενιζέλου σχετικὰ μὲ τὴ διεθνῆ θέσιν τῆς Κρήτης. Ὁ πρίγκιπας Γεώργιος (*Ἀναμνήσεις ἐκ Κρήτης 1898-1905*, Ἀθῆναι 1959, σσ. 140-141) ἀναφέρει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ 1898 ὁ Βενιζέλος ἀνῆκε στὸ μικρὸ κόμμα τοῦ Ι. Σφακιανάκη ποῦ ἐπιδίωκε συνεννόησιν μὲ τοὺς Τούρκους προκειμένου νὰ ἐπιτευχθῆ καθεστὼς τύπου Σάμου. Τὸ 1900/1 ὁ Βενιζέλος, στηριζόμενος σὲ πιθανὴ εὐνοϊκὴ διάθεσιν τῆς Εὐρώπης, πρότεινε τὴν πλήρη αὐτονομία τῆς Κρήτης στὰ πλαίσια τῶν εὐρωπαϊκῶν διακηρύξεων καὶ τοῦ κρητικῶν συντάγματος, κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας: ἡγεμονία ὑποτελῆς στὴν Πύλη μὲ ἡγεμονία τὸν Βασιλέα τῆς Ἑλλάδος καὶ μὲ ἐκπροσώπηση στὸ ἑλληνικὸ κοινοβούλιο (σ. 50). Ἀντίθετα ὁ πρίγκιπας, μὲ τὴν ἑλληνικὴ ὑποστήριξιν, πρότεινε λύσιν Βοσνίας - Ἐρζεγοβίνης: τυπικὴ ὑποτελεία στὴν Πύλη καὶ στρατιωτικὴ κατάληψιν τῆς Κρήτης ἀπὸ ἑλληνικὰ στρατεύματα (σ. 42).

Οἱ δύο παρατάξεις συγκρούστηκαν ἐπίσης καὶ στὸ ζήτημα τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν καὶ τὸν οἰκονομικὸν τομέα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν τὰ κεφάλαια ποῦ ἀφοροῦν στὴν καταδίωξιν τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων τοῦ Ἄρμωστῆ καὶ στὴν καταπάτησιν τῶν νόμων, καθὼς καὶ τὰ κεφάλαια τὰ σχετικὰ μὲ τὰ ἀντίθετα οἰκονομικὰ προγράμματα (σσ. 112-117 καὶ σ. 128). Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ ἐνωτικὴ παράταξις ἐνθάρρυνε τὴν οἰκονομικὴν ἀδράνεια καὶ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴν ἐπερχόμενη οἰκονομικὴν καταστροφὴν τῆς Κρήτης, πιστεύοντας ὅτι μόνον ἡ ἐνωσις μπορούσε νὰ δώσῃ λύσιν στὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τοῦ νησιοῦ. Ἀντίθετα τὸ πρόγραμμα τοῦ Βενιζέλου (σ. 128) ἦταν δυναμικὸν καὶ ἔτεινε νὰ καταστήσῃ τὴν Κρήτην αὐτάρκη καὶ εὐήμεροῦσα.

Τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ βιβλίου καλύπτει ἡ ἱστορία τοῦ κινήματος τοῦ Θερίσου καὶ τῆς διεθνούς διαδικασίας ποῦ μετὰ ἀπὸ ἑπτὰ χρόνια τέθηκε πάλιν σὲ κίνησιν. Ἐξηγεῖ τὰ maximum καὶ τὰ minimum αἰτήματα τῶν ἐπαναστατῶν, τὴν ἀδιαλλαξίαν τοῦ Γεωργίου καὶ τὴν ἀδυναμίαν του νὰ ἀντιδράσῃ στὴν ἐξέγερσιν. Ἐδῶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Βενιζέλου ἔγκειται στὸν τρόπο ποῦ ἐκμεταλλεύτηκε ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τις διαθέσεις καὶ τις διαφορὰς τῶν Δυνάμεων, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀνάκλησιν τοῦ Γεωργίου καὶ ἐσωτερικὰς μεταρρυθμίσεις. Ἡ δυσχέρεια συνίσταται ὡπωσδήποτε στὸν προσ-

διορισμό τῶν σκοπῶν τῶν Δυνάμεων. Ὁ ἰσχυρισμὸς π.χ. τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ Ἑγγλία ἐπιθυμοῦσε τὴ διατήρηση τοῦ status quo στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο εἶναι ὀρθός, ἀλλὰ δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ ὑποστήριξη πρὸς τὸν πρίγκιπα Γεώργιο. Ὁ Ἕλληνας Πιρξένος στὰ Χανιά Howard γράφει (Howard, E. W., *Theatre of Life*, τ. 2ος, Λονδίνο 1936, σ. 18): «Στὸ Foreign Office μοῦ ἔδωσαν νὰ καταλάβω, πρὶν ἀναλάβω τὴ νέα μου θέση, ὅτι ὁ πρίγκιπας ἦταν ὁ ἀγαπημένος ἀνιψιὸς τοῦ Βασιλιᾶ Ἐδουάρδου καὶ τῆς Βασίλισσας Ἀλεξάνδρας καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι ἰδιαίτερο μέλημά μου νὰ πέση στὰ μαλακά». Ἦδη λοιπὸν ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1903 ἡ Ἑγγλία ἐπρόβλεπε τὴν πτώση του καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὴν καταστήσῃ ἀνώδυνη. Ἐξάλλου ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ ρυθμιζόταν καὶ ἀπὸ τὴν ἀμοιβαία δυσπιστία ἀνάμεσα στὴν Ἑγγλία καὶ τὴν Ρωσία ὡς πρὸς τὰ σχέδιά τους γιὰ τὴν Κρήτη. Ἡ παρουσία τῆς μιᾶς ναυτικῆς δυνάμεως καθιστοῦσε ἀναγκαία τὴν παρουσία καὶ τῆς ἄλλης. Ἡ ἀποψη λοιπὸν ὅτι ἡ Ἑγγλία ἦταν μαζὶ μετὰ τὴν Ρωσία οἱ στυλοβάτες τοῦ ἀρμοστικοῦ καθεστώτος δὲν συμπίπτει ἀπόλυτα μετὰ τὴ μαρτυρία τῶν πηγῶν.

Σημειῶνω τέλος τὸ ἄνετο συγγραφικὸ ὕφος τοῦ κ. Σβολόπουλου μετὰ ἐπιφύλαξιν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς συχνῆς ἐπαναλήψεις ὀρισμένων γεγονότων ὡς σημείων ἀναφορᾶς καθὼς καὶ ὀρισμένων κρίσεων. Ἐπιφύλαξιν ἐπίσης θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθῆ ὡς πρὸς τὴν τάσιν τοῦ συγγρ. γιὰ ἀνάλυσιν πολιτικῆς θεωρίας καὶ πρακτικῆς. Δυσχέρειες προκύπτουν στὴν κατανόησιν τοῦ ὀρισμοῦ τῆς πολιτικῆς: «δράσις συντηρημένη πρὸς μίαν σκέψιν ἢ ἓνα διαλογισμὸν βαθύτερον» (σ. 165), καθὼς καὶ τῆς ἀπόπειρας γιὰ χαρακτηρισμὸ τοῦ κινήματος τοῦ Θερίσου: «Τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου δὲν ἀπετέλεσεν ἐπανάστασιν κλασικῆς μορφῆς. Δὲν ἐπεδίωξε τὴν ἐκ βάρων ἀνατροπὴν ὀρισμένης τάξεως πραγμάτων πρὸς ἐπιβολήν, εἰς τὴν θέσιν της, νέας πραγματικότητος» (σ. 195). Παρὰ τὶς ἐνδεχόμενες ἐπιφυλάξεις σὲ θέματα ἐμφάσεως καὶ ἐρμηνείας πρέπει ἀναντίρρητα νὰ τονισθῆ ἡ μεγάλη σημασία τοῦ ἔργου αὐτοῦ, ποῦ ἀποτελεῖ τὴ μόνη ἀξιόλογη σύνθεσιν γιὰ τὴν πολυτάραχην ἐποχὴ τοῦ Θερίσου.

Ε. ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ